

Fatmanur Biçer

<https://orcid.org/0009-0004-4010-2164>

Graduate student, Abant İzzet Baysal University, Department of History, Türkiye, fatmanur01999@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Biçer, F. (2025). Ortaçağ İslam ve Batı Tıbbının Kadın ve Çocuk Sağlığına Olan Yaklaşım Şekilleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (3), 178-211.

Ortaçağ İslam ve Batı Tıbbının Kadın ve Çocuk Sağlığına Olan Yaklaşım Şekilleri

Öz

İslâm medeniyeti, bilimsel ve kültürel cihetlerde hızla gelişim göstererek, bilhassa VIII. ve XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde, bilgi ve birikiminin zirvesine ulaşmıştır. Bu başarının nedeni, İslâm dininin diğer semâvi dinlerden farklılık göstererek bilimi kucaklayıcı ve destekleyici bir ana karaktere sahip olmasıdır. Bu bağlamda, skolastik düşüncenin baskısı altındaki Ortaçağ Batı medeniyetinin aksine, İslâm inancında, özellikle kadınlar ve çocuklar gibi bakıma muhtaç bireylere özen gösterilmesi emredilmiştir. Dolayısıyla İslâm tababetinde, jinekoloji¹, obstetrik² ve pediatri³ gibi özgün uzmanlık alanları oluşturulmuş, Ebû Bekr er-Râzi (ö. 313/925), Zehrâvî (ö. 404/1013), İbn Sinâ (ö. 428/1037) gibi pek çok ünlü hekim tarafından bu hususlar eserlerinde müstakil olarak ele alınmıştır. Ancak, aynı dönemde Avrupa’da uygulanan tıbbî yaklaşımlar incelendiğinde, İslâm tababetinin sahip olduğu derinliğin ve sistematikliğin bir benzerine rastlanılmamaktadır. İslâm’a kıyasla oldukça geri kalan Avrupa’da, kadın hastalıklarına dair Trotula külliyyatı ve Rahibe Hildegard’ın çalışmaları öne çıkan nadir çalışmalardandır. Bu makale, iki medeniyetin kadın ve çocuk sağlığına olan yaklaşım farklılıklarını ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, İslâm Tababeti, Kadın, Çocuk

¹ Jinekoloji; kadın hastalıklarını, hormonal dengeyi, üreme organlarını ve işlevlerini inceleyen tıbbi uzmanlık alanıdır.

² Obstetrik; gebelik süreci, doğum ve doğumun ardından bebek sağlığını inceleyen tıbbi branştır.

³ Pediatri; tıbbın çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgilenen dalıdır.

Medieval Islamic and Western Medicine's Approach to Women's and Children's Health

Abstract

Islamic civilisation developed rapidly in scientific and cultural aspects and reached the peak of its knowledge and accumulation, especially between the VIIIth and XIIIth centuries. The reason for this success is that the Islamic religion differs from other heavenly religions in that it has a main character that embraces and supports science. In this context, unlike the medieval Western civilisation, which was under the pressure of scholastic thought, the Islamic faith commanded to take care of individuals in need of care, especially women and children. Therefore, unique specialities such as gynaecology, obstetrics and paediatrics were established in Islamic medicine, and many famous physicians such as Abu Bakr al-Rāzi (d. 313/925), Zehrāwī (d. 404/1013) and Ibn Sīnā (d. 428/1037) dealt with these issues in their works. However, when the medical approaches applied in Europe in the same period are analysed, there is nothing similar to the depth and systematicity of Islamic medicine. In Europe, which was quite backward compared to Islam, the Trotula corpus and Sister Hildegard's works on women's diseases are among the rare works that stand out. This article will discuss the differences between the two civilisations' approaches to women's and children's health.

Keywords: Medieval, Islamic Medicine, Woman, Child

Giriş

İslâm tababetinin oluşum sürecinde, genel tıp alanlarında olduğu gibi kadın ve çocuk hastalıkları alanlarında da Antik Yunan tıbbının, dolayısıyla Hippokrates (M.Ö. 460-377), Galenos (129-199) ve Efes’li Soranus (98-138) gibi ünlü hekimlerin tesirinin yanında; Antik dönemin Ortadoğu ve Asya medeniyetlerinden olan; Cündişâpûr, Çin, Mısır ve Hint gibi medeniyetlerin de önemli etkileri görülmüştür. Ancak İslâm’ın bilimselliğe olan bakış açısı doğrultusunda bu medeniyetlerden elde edilen bilgiler sorgulanmaksızın alınmamış olup, *Kur’ân*’ın emirleri ve Hz. Muhammed’in önerileri doğrultusunda harmanlanmış, deney ve gözlemle doğruluğu tescillenerek tıbbî bilgiye ulaşılmıştır. Bu vesileyle İslâm tababeti, zamanla kendine has bir tarzda tababet anlayışı ortaya koymuştur. Üstelik insanoğlunun sahip olduğu, Antik medeniyetlerden miras kalmış olan bu kadim bilgi, İslâm devlet yöneticilerinin de destekleriyle Müslüman ilim insanları tarafından korunmuş olup ileriki nesillere aktarılması sağlanmıştır (Ağırakça, 2016). İslâm inancının insana verdiği kıymet doğrultusunda⁴, insanın yaşatılmasının hem fiziksel hem de ruhen sağlıklı olmasının sağlanmasını kendilerine düstur edinen İslâm bilginleri, bilim dallarından özellikle tababet alanını kıymetli bulmuşlar, bu alanda ilerleme göstermişler ve bu vesileyle gelişmiş, kapsamlı

⁴ “Andolsun biz Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık.” (İsrâ 17/70).

bir sağlık sistemi ortaya koymuşlardır. Hz. Muhammed tarafından öğrenilmesi, öğretilmesi ve icrâ edilmesi teşvik edilen ilimlerin başında gelen tababet⁵, ulaşabileceği en üst düzeye İslâm eliyle ulaşmıştır denilebilir. Hekimlik vazifesinin İslâm toplumunda bir ibadet olarak sayılması, onun bir meslek olarak kabulünü yaygınlaştırmış, dolayısıyla gelişmiş ve kapsamlı bir sağlık sistemi ortaya koyulmuştur.

Günümüzde modern tıpta öncelendiği gibi, hastalığın ortaya çıkıp tedavi edilme evresinden önce koruyucu hekimliğin (*Hıfzısıhâ*) teşvik edilmesi⁶ (Nasr, 1989). İslâm tababetinin ana vasıflarından olmakla birlikte, her ne kadar milenyum öncesinde ortaya çıkmış öğretilere sahip olsa da bugüne hitap eder olduğunu kanıtlar niteliktedir. Hz. Peygamber devrinin ardından gelen Hûlefâ-i Râşidîn Dönemi ve Emevîler Dönemi'nde tıbbî faaliyetlerin varlığından söz edilebilmekte olup asıl gelişmeler Abbâsîler Dönemi'yle beraber yaşanmıştır (Yıldız, 1988). Bu dönem itibarıyla İslâm dini, İberya'dan Çin'e kadar olan coğrafyada hakimiyet kurmuş, ilmî ve bilimsel faaliyetler Müslüman yöneticilerin desteğiyle, ilim insanları tarafından titizlikle yürütülmüş, kültür ve bilim mirasına katkı sağlamıştır. Bu vesileyle dünya üzerindeki diğer topluluklar bazı vesilelerle⁷ İslâmiyet'le etkileşimleri sonucu bu mirastan faydalanmıştır.

İslâm tarihinde, kadın ve çocuk sağlığı alanlarında İslâm dönemine kadar var olan bilgilerin üzerine eklemeler yapılarak veya yanlış olanlar düzeltilerek, teoride ve pratikte yeni gelişmeler ortaya koyulmuştur. Müslüman hekimler, kadının ve çocuğun anatomisini ayrı bir başlık altında ele almış; organ yapısı, fizyoloji, hastalık sınıflandırmaları ve tedavi yöntemlerini bilimsel temellerle ve kapsamlı şekilde eserlerinde işlemişlerdir. Jinekoloji, obstetrik ve pediatri alanlarında klinik, cerrahi ve farmakolojik anlamlarda yapılan buluşların ekserisi tıp tarihinde ilk kez ortaya koyulan gelişmelerdir. Dolayısıyla İslâm tababetindeki bu gelişmelerin Avrupa tababeti üzerinde büyük oranda tesiri olmuş ve ortaya çıkan birikimin modern jinekoloji ve pediatri disiplinlerinin temelini oluşturduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Bu çalışmada, bahsedilen iki medeniyetin kadın ve çocuk sağlığı alanlarına olan yaklaşımları; ulaşılabildiği kadarıyla ünlü tabiplerin eserleri, ardından alanda öne çıkmış araştırma

⁵ “Allah derdi de çareyi de verdiği gibi, her dert için bir ilaç yaratmıştır. Bu sebeple tedaviye devam ediniz. Fakat haramla tedavi etmeyiniz.” (Ebû Dâvûd, Tıb, 11).

“Kim bilgisi olmadığı halde hekimlik yapmaya kalkışır, sebep olacağı zararı öder” (Ebû Dâvûd, Diyat, 23; İbni Mâce, Tıb, 16).

“Sad İbn Vakkas hastalanmış Hz. Muhammed ziyaretine gitmiş. Sad'ı evinde hasta yatar görünce “*Haris bin Kelede'yi çağırın, O iyi bir hekimdir, sizi tedavi etsin.*” buyurmuştur (Ebû Dâvûd, Tıb, 12).

⁶ “Bir yerde tâûn (veba) bulunduğunu işiterseniz oraya girmeyin. Bulunduğunuz yerde meydana gelmiş ise oradan da ayrılmayın” (Buhârî, Tıp, 30; Müslim, Selâm, 92).

⁷ Endülüs, Sicilya ve Haçlı Seferleri (Karlığa, 2023).

kaynakları incelenerek kıyas yapılmaya çalışılacaktır. Yapılan literatür taramasında konunun farklı yönlerden ele alındığı çeşitli araştırmalara rastlanmakla birlikte, bu çalışmanın odağı olan kadın ve çocuk sağlığı ekseninde karşılaştırmalı müstakil bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışma, bahsedilen açığı gidermeyi hedeflemektedir.

1. İslâm Tababetinin Kadın ve Çocuk Sağlığına Bakışı

İslâm dininde tüm insanlar milliyet, renk, kabile ve dil ayrımı yapılmaksızın bir kabul edilmiş ve üstünlüğün yalnızca takva ile olacağı belirtilmiştir. Aynı şekilde *Kur'ân* ayetlerinde kadının ve erkeğin bir tutulup, emir ve yasakların ikisine de geldiğinin altı çizilmiştir⁸. Bu vesileyle, İslâm, kadını diğer medeniyetlere göre daha üstün görmüş, statüsünü yükseltmiş⁹ ve fikirlerini önemsenmiştir¹⁰. Bunun bir tezahürü olarak da kadın ile her alanda özel ilgilenilmiştir.

İslâm'da çocuklar da değerli birer birey olarak kabul edilmiştir. Çocuklar yalnızca soyu devam ettiren birer varlık olarak değil, ihtiyaçlarına, isteklerine, yaşlarının getirdiği özelliklere riâyet edilerek ve kişiliklerine saygı duyularak eğitilmelerinin gerektiğine vurgu yapılmıştır. Hz. Muhammed'in yaşamından çocuklara karşı şefkatli, sevecen ve anlayışlı olduğunun pek çok örneği verilebilir.¹¹ Netice itibarıyla, İslâm medeniyetinde değerli görülen kadının ve çocuğun, tababet alanında da özel muameleyle karşılaştığı doğrudur.

İslâm tababetinde Hz. Muhammed devrinden başlamak üzere, kadınların erkeklere, erkeklerin ise kadınlara muayene oldukları ve tedaviye başvurdıkları bilinen bir gerçektir. Ancak, kadınların erkeklere muayene olurken zaman zaman utanmış olmaları normal kabul edilmekle beraber yasak görülmemiş olup, zaruret hali olarak kabul edilmiştir. Bu hususta bazı anekdotlar İslam hekimlerinin eserlerinde yer almaktadır (Pormann, 2009). Böylelikle kadın sağlığıyla ilgili olarak erkekler kadar kadınlar da bu alanda varlık göstermişlerdir. Bu hanımların yaygın olarak doğumlarda görevli olduklarına rastlanılsa da, savaşlarda görev almaları gibi diğer hususlarda da tedavi için başvurulduğuna pek çok kez rastlanmaktadır.

⁸ “Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır” (Hucurât 49/13).

“Erkek olsun, kadın olsun her kim iman etmiş olarak dünya ve ahiret için yararlı işler yaparsa işte onlar da cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar” (Nisâ 4/124).

⁹ Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi'nde açıkça; kadına sahip çıkılmasının, korunmasının, haklarına riayet edilmesinin ve bu hususta Allah'tan korkulmasının önerildiği görülmektedir (Erul, 2012).

¹⁰ Hz. Muhammed'in Hudeybiye'de eşi Ümmü Seleme'ye ne yapacağı hakkında danışması gibi pek çok örnek Siyer'den verilebilir (Kandemir, 2012).

¹¹ Hz. Muhammed'in torunlarını öpüp sevdiğini gören birinin yanına gelip kendisinin böyle yapmadığını söylediğinde Hz. Peygamber'in merhamet göstermeyenin merhametle karşılık bulamayacağını belirtmesi hadisesi bu hususta örnek teşkil etmektedir (Buhârî, Edeb, 18).

Kaynaklarda adı geçmekte olan sağlık alanıyla ilgilenen pek çok hanım doktor, ebe ve şifacı bulunmaktadır (Pormann & Smith, 2007). Bu hanımların başında Hz. Muhammed'in hane mensupları gelmektedir. Bizzat Hz. Muhammed'in, Hz. Âişe (ö. 58/678) gibi bazı eşlerini ve kızı Hz. Fâtımâ (ö. 10/632)'yı, işinin ehli olanlardan tıbbî tedavi yöntemlerini öğrenmeleri hususunda teşvik ettiği bilinmektedir (Karakuş, 2022). Buna ilaveten, Medine Dönemi'nde bazı savaşlarda ciddi görevler almış ve İslâm tarihinde ilk sahra hastanesi mahiyetinde çadır hastanesi kuran Rufeyde bint Sa'd, isimli hanım sahâbinin önemi haizdir. Hatta Rufeyde'nin, bu çadırda sahâbi Sa'd b. Muâz'ın tedavisi için gayret gösterdiği bilinmektedir (Kettânî, 2003, C. II). Kaynaklarda, Hz. Ömer Dönemi'nde ünü artmış, devlet işleriyle de alakası olduğu bilinen bir kadın hekimin varlığından bahsedilmektedir ki, ismi Şifâ bint Abdullah (ö. 20/641 civarı)'tır. Bu hanım sahâbi, Hz. Muhammed'in emrinde İslâm'ın kadınlarına eğitim vermekle sorumlu olmuştur. Bu kadınlardan biri de Hz. Muhammed'in eşi Hz. Hafsa (ö. 45/665?)'dir. Şifâ bint Abdullah'ın 'nemle' adlı cilt rahatsızlığını rukye (duâ) yoluyla tedavi ettiği de bilinmektedir (Kettânî, 2003, C. I; Uraler, 2012). Ayrıca Esmâ bint Umeys (ö. 40/661?) isimli başka bir kadın hekimin de Hz. Muhammed döneminde yaşamış olduğu, O'nun hastalandığı vakit tedavi etmeye uğraşan hekimler arasında yer aldığı bilinmektedir (Karakuş, 2022). Asr-ı Saadet Dönemi'nde adı geçen bir başka kadın hekim ise, Hz. Muhammed'in yardımcılarında olan Selmâ isimli doğum uzmanı/ebe hanım sahâbidir. Öyle ki Selmâ, bizzat Hz. Muhammed'in çocuğu İbrâhim'in doğumuna vesile olan kişidir. Ayrıca, Hz. Fâtımâ'nın Hz. Hatîce'den doğmasına (ö. 620) ve Hz. Fâtımâ'nın kendi çocuklarının doğumlarına da yardımcı olduğu bilinmektedir (Kettânî, 2003, C. II). Bu kadın sağlık görevlilerinin, savaşların bitiminde paylarına düşen ganimeti aldıkları da bilinen bir gerçektir (Efe, 2019). Bununla birlikte, Emevîler döneminde yetişmiş ünlü göz hekimi ve cerrah olarak bilinen Zeyneb isimli bir hanımdan bazı kaynaklar söz etmektedir (Zeydan, 2021, C. II).

İslâm dünyasının batı kesiminde de bazı kadın hekimler, ebeler ve hasta bakıcılar ünlenmişlerdir. Muvâhhid devleti yöneticilerinden Yâkup b. Yûsuf'un (ö. 580/1184) hareminden sorumlu ünlü hanım tabipler arasında, Endülüslü tabip Ebûbekir b. Zühr (ö. 557/1162)'ün kız kardeşi ve onun kızı örnek gösterilebilmektedir ki bu hanımlar onlara başvuran hanımların tedavilerinden de sorumlu olmuşlardır (Zeydan, 2021, C. II). Avrupa'daki Hristiyan yönetimi altında yaşamış bazı Müslüman kadınların, dönemin şartlarına rağmen lisanslı birer hekim olarak faaliyet gösterdiklerine dair çalışmalar da literatürde yer almaktadır (Green, 1989). Burada verilen örnekler, İslâm inancında kadın-erkek ayırt edilmeden, insan sağlığı söz konusu olduğunda gereken gayretin gösterilmesinin

her şeyden önemli olduğu hususunda fikir sahibi olunmasını sağlamaktadır. Bunun yanında, kadınların tıp alanıyla yakından ilgili olmaları, İslâm tababetinde kadın sağlığına dair gelişmelerin yaşanması konusunda kolaylaştırıcı etmenlerden olmuştur. Daha önce ifade edildiği gibi, İslâm medeniyetinde kendinden önceki medeniyetlerdeki tıbbî birikimlerin incelendiği ve uygulanması doğru görülen tıbbî pratiklerin İslâm tıp anlayışında kabul gördüğü bilinmektedir. Bilhassa Grek, Mısır, Antik İran ve Antik Hint tıbbında kadın sağlığıyla alakalı tıbbî bilgi ve pratiklere rastlanılmakta olup, çocuk hastalıklarıyla alakalı müstakil çalışmalara pek rastlanılmamaktadır. Burada adı geçen medeniyetlerin bu iki mütehasşılık alanına dair katkılarından kısaca bahsedilecektir.

2. Diğer Medeniyetlerin Konuya Olan Yaklaşımları

Grek tıbbında, çocuk hastalıkları ayrı bir alan olarak değil, büyük çoğunlukla kadın hastalıkları bölümlerinde yer almaktadır (Ağırakça, 2016). Kadın ve çocuk sağlığı ile ilgili ilk etapta, Hippokrates'in *Corpus Hippocraticum*¹²unda yer alan ve Arapça'ya çevrilmiş olan *Kitâbu'l-Cenîn* (Embriyoların Doğası Üzerine) (Acıduman & Acıduman, 2021) adlı eserinden bahsedilebilir. Bu eser Hippokrates'in, bir hanımın karnında ceninin nasıl oluştuğu ve gebeliğin aşamaları hakkında bazı bilgileri içeren eseridir (Ağırakça, 2016). Ünlü Müslüman mütercim-tabip Huneyn b. İshâk (ö. 263/877), Hippokrates'in bir yaşına ulaşmamış bebeklerle alakalı *Kitâbu'l-İbidimâ* adlı bir başka eserini tercüme etmiş ve kendi yorumlarını katarak İslâm tababetine kazandırmıştır (Ağırakça, 2016). Galenos'un ise kadın anatomisi ve hastalıkları, bebeğin oluşumu, meninin yapısı, çocuk sağlığı ve hijyeni hakkında bilgi verdiği bazı eserleri mevcuttur. Bunun dışında bu alanda öne çıkan Antik Grek hekimlerinden en ünlüsü Efes'li Soranus'tur. *Jinekoloji* (*Gynaikeia*) adlı dört ciltlik; kadın anatomisi ve fizyolojisi, doğum, yenidoğan ve kadın hastalıkları hakkında bilgi veren eser, Antik Çağ'da kadın sağlığıyla alakalı en temel eser olarak sayılmakta olup (Keser & Kurt, 2014), Soranus ise Antik Çağın en büyük jinekologu olarak kabul görmektedir (Karamanou vd., 2013).

Antik Mısır medeniyetinde tıbbî uygulamaların nasıl yürütüldüğüne dair yapılan araştırmalarda, bazı papirüs metinlerinin incelenmesiyle, rahim hastalıkları, bazı göğüs (meme) hastalıkları, gebe kalmayı kolaylaştırıcı etmenler, doğum kontrol yöntemleri gibi hususlarda bilgilere ve bitkisel tedavi yöntemlerinin sıklıkla kullanılmasına rastlanılmaktadır. Lakin yazılarda doğum ve yumurtalıkların işlevi hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır (Taton, 1963). Çocuk hastalıklarıyla alakalı olarak ise çocuk sağlığını

¹² Hippokrates'in ve ona atfedilen eserlerin tümüne verilen ad.

koruyucu birtakım bilgiler mevcut olup çeşitli muskaların kullanıldığı da bilinmektedir (Ağırakça, 2016). Antik Hint medeniyetinin ünlü tababet eseri olan *Ayurveda*'nın *Vajikarana-tantra* isimli sekizinci bölümünde cinsel rahatsızlıklarla beraber vajina hakkında bazı mühim noktalara değinilmektedir. *Ayurveda*'nın *Bala-tantra* adlı altıncı bölümü pediatrik hastalıklarla alakalı bilgiler ihtiva etmektedir ki bu metin, dünya tıp tarihinde müstakil olarak çocuk rahatsızlıklarının ele alındığı bilinen ilk metindir (Chitravadivu vd., 2009). Ayrıca, Hint tıbbının az da olsa adı bilinen bazı kadın hekimleri var olmuştur; bunlardan en ünlüsü hekim Rossa (Rusa)'dır ve kadın hastalıklarıyla ilgili ünlü eseri Halîfe Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809)'in desteğiyle Arapça'ya kazandırılmıştır (Saini, 2016).

Burada kısaca değinilen Antik medeniyetlerin tababet alanındaki pratiklerinin ve bilgilerinin İslâm tababetine kazandırılması, bilhassa Abbâsî Dönemi'yle başlayan tercüme faaliyetleri doğrultusunda olmuş olup (Yıldız, 1988), ilmin ve entelektüel yükselişin inkişâfıyla İslâm tıbbının her alanında olduğu gibi kadın sağlığı alanında da profesyonel denilebilecek düzeyde sistematik çalışmaların yapılmasına yol açmıştır. İslâm inancının kadına verdiği ehemmiyetin ve belki daha önce görülmediği kadar değerli, nadide bir emanet olarak görülmesinin tezahürü olarak, kadınların sağlıklı hallerinin devamlılığının temini gayesiyle; üreme organlarının anatomik ve fizyolojik yapılarının öğrenilmesi, hijyenin sağlanması, gebelik ve doğum ile alakalı buluşlar ve gerekli cerrahi aletlerin icadı, sezaryen operasyonu¹³, cinsel öneriler, üreme sağlığıyla alakalı olarak kısırlık tedavisi, menstürel periyodun düzeni, halk sağlığı gibi hususlarda zamanın çok ilerisinde tıbbî ilerlemeler kaydedilmiştir.

3. Ünlü İslâm Tabiplerinin Kadın ve Çocuk Sağlığı Alanına Katkıları

3.1. Sâbit b. Kurre (ö. 288/901)

Sâbit b. Kurre, Harran doğumlu Sâbiî dinine mensup ünlü İslâm matematikçisi olup, tıp ilmiyle de yakından alakadar olmuştur. Tıp alanında ortaya koyduğu eserlerinin pek çoğu bilim alanına hala kazandırılmamış olan Sâbit'in (Fazlıoğlu, 2008), çocuk hastalıklarıyla ilgili çalışmalarının da yer aldığı en ünlü tıp eseri *Kitâbu 'z-Zâhîre fî 'ilmi't-tıb*'dır. Eserin çocuk hastalıklarıyla ilgili muhtevası incelendiğinde Galenos'un *De Sanitate Tuenda*'sından yararlandığı görülmektedir. Eserine kan ve spermden oluştuğu dile getirilen insanın yaratılışıyla alakalı bilgiler ile başlamaktadır (Meyerhof, 1930). İlk bölümde *Tedbîru't-tıf/etfâl* (Köker, 1994, akt. Acıduman, 2018) isimli çocuğun sağlığının korunması, anne

¹³ İslâm tarihinde sezaryen ameliyatı ile ilgili geniş çaplı bilgilere ulaşılammış olup, Seyyid Nasr'ın eserinde Bîrûnî (ö. 439/1048)'nin *el-Âşârü'l-bâkıye* isimli eserinden alınan, sezaryen işlemine ait bilinen ilk görselin (*Görsel 1*) bulunduğu ifade edilebilir (Nasr, 1989).

sütünün nasıl olması gerektiği ile alakalı bilgilerle beraber, on sekiz ve on dokuzuncu bölümlerde, cinsellik, gebeliğin oluşması, kadın hastalıkları ve doğum (Bakkal, 2006), ölü ceninin ve plasenta (eş) denilen oluşumun anne rahminden çıkartılması gibi hususlarda (Acıduman, 2018) ve diğer rahatsızlıklar hakkında bilgileri de içermektedir. *Makâle fi Sıfâtı Kevni'l-Cenin* adlı eserinde ayrıyeten döllenmeyle beraber ceninin gebeliğe kadarki aşamalarını anlatmış olup, *Risâle fi İhtiyarî Vaktin li Sukûti'n-Nutfeti* isimli eserinde ise zigotun oluşması ile alakalı bilgiler hakkında bilgi vermiştir (Bakkal, 2006).

3.2. Ali b. Sehl b. Rabben et-Taberî (ö. 247/861'den sonra)

Taberistan doğumlu ünlü hekim Ali b. Sehl b. Rabben, tababet alanında birçok eser ortaya koymasına rağmen ancak üç tanesi günümüze değin ulaşabilmektedir. En önemli eseri *Firdevsü'l-Hikme*'dir (Taylan, 1989). Bu eser, genel tıbbî bilgilerin yanında kadın ve çocuk sağlığıyla alakalı bilgileri ihtiva etmektedir ki, eserin ikinci kısmının (Browne, 2012) birinci makalesi pediatri ile alakalı olup, zigotun oluşumuyla birlikte cinsiyetlerin ve ikiz bebeklerin oluşma nedenleri, anne sütü, gebelik, düşük yapma gibi bilgiler bunlardan bazılarıdır. Çocukların ağlamalarına neden olabilecek etkenler, vücutta meydana gelen yaralar, sivilceler, kulak akıntısı gibi sağlık sorunlarının tedavi yöntemleri ile bebek ve çocukların beslenmesine dair öneriler ve yaşlarına uygun fiziksel aktivitelere ilişkin bilgilere de söz konusu metinlerde rastlamak mümkündür (Acıduman & Acıduman, 2021). Buna ek olarak, dördüncü makalede ise çocuğun küçük yaşlardan itibaren eğitimi hakkında öneriler ve çocukların organ yapısı gibi bilgilere rastlanmaktadır (Ağırakça, 2016). Eserin bölümleri incelendiğinde kadın ve çocukla ilgili bilgilerin en başlarda yer alıyor olması dikkat çekilmesi gereken bir husus olarak görülebilir.

3.3. Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî (ö. 313/925)

865 senesinde Rey'de doğan ve yaşadığı zamanın en büyük filozof-hekimlerinden olan Ebû Bekr er-Râzî, yalnızca İslâm dünyasını değil, dünya tıbbını de derinden etkilemiş Müslüman bilim adamıdır. Klinik tıbbın ilk uygulayıcısı olan ünlü tabip, tababetin her alanında çalışmalar yaptığı gibi, müzik, kimya, felsefe ile de yakından uğraştığı bilinmektedir. En meşhur eseri olan *el-Hâvî fi't-Tıb* (Latince çevirisiyle *Liber Continens*), tıbbî alandaki kapsamlı içeriği sayesinde yüzyıllar boyunca ilk başvuru kaynağı olarak kabul edilmiş; çeşitli dillere defalarca tercüme edilerek hem Doğu hem de Batı'da tıp eğitimi süreçlerinde temel kaynaklardan biri olarak kullanılmıştır (Kaya, 2007). Ebû Bekr er-Râzî eserlerinde, kadın ve çocuk sağlığıyla alakalı olarak, hastalıklara karşı sistematik bir yaklaşımla çeşitli tedavi yollarına yer vermiş ve mühim önerilerde bulunmuştur. Bu dev eserin dokuzuncu cildi rahim kanseri başta olmak üzere birtakım rahim rahatsızlıkları,

gebelik ve sonrasında gelişen komplikasyonlar ve hijyenin önemi ile ilgili bilgi ve tedavilerden oluşmaktadır (Ağırakça, 2016).

Kitābu'l-Hasbe ve'l-Cüderî adlı eser, Avrupa'da kırktan fazla kez ve farklı dillerde basılmıştır (Bayat, 2016; *Britannica*, t.y.). Ebû Bekr er-Râzî bu çalışmasında, kızamık ve çiçek hastalıklarını birbirinden ayırarak bu farkı ilk kez ortaya koymuş (Campbell, 1926), söz konusu hastalıkları müstakil olarak ele almış ve her iki rahatsızlığa dair detaylı bilgileri kapsamlı bir şekilde sunmuştur (Harper vd., 2011). Eserde, bu hastalıkların genellikle çocuklarda görüldüğüne dikkat çekmiş; erken teşhis yolları ile çeşitli tedavi yöntemlerine yer vermiştir. Nitekim eserin beşinci faslında, on dört yaşından küçük çocukların çiçek hastalığına yakalanmadan önce hacamat yaptırmalarının faydalı olabileceğine dair önerilere de yer verilmektedir (Râzî, 1848). Ebû Bekr er-Râzî'nin diğer önemli eseri olan *et-Tıbbu'l-Mansûrî*, on makaleden oluşmakta olup, 1481 yılında Cremonalı Gerard tarafından *Liber ad Almansorem* adıyla Latinceye çevrilmiştir (Campbell, 1926; Râzî, 1848). Bu eser, Avrupa'daki ünlü üniversitelerde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. İlk bölümde, insanın yaratılışı, genel anatomik bilgilerle beraber tenasül organlar hakkında bilgi veren eserin dördüncü makalesinde, kolay doğumun sağlanması, hanımların lohusalık halleri ve yenidoğandan çocukluk evresine kadar ilgilenilmesi gereken ve koruyucu hususlar hakkındaki bilgileri ihtiva etmektedir (Acıduman & Akşit, 2017). Ahmet Acıduman ve Çağatay Akşit (2017) makalelerinde bu bölümle alakalı şu bilgilere yer vermiştir:

“Doğum yaklaştığında ve zamanı geldiğinde gebeyi hamama sokmak ya da her gün bir saat küvete oturtmak gerekir. Karnı ve sırtı yağla yağlanır ve kurtuluş gelene kadar isfidbâclar ve badem yağı ve şekerle yapılmış tatlılar gibi yumuşak, lezzetli gıdalardan yedirilir... Nezaketle yürütülür, gidip getirilir, oturtulur ve ayakları uzattırılır, sonra hızla bu durumda bir defa ayakları üzerine kaldırılır. Kurtuluş şiddetlendiğinde nefes tutturulur, doğurtulur, ebe gebenin sırtını iter ve böğürlerinden karnın öbek ile kasıklar arasına aşağı doğru bastırır... Eğer plasenta kalmışsa, kündüsü burnuna koyarak aksirt ve onun burnunu sıkı tut, böylece şüphesiz düşer. Düşmezse, koyduğumuz ve mürsafî, bâzerd, cavşır ve kükürtle tütsü yapılan ilaçları yinele...Doğduğunda çocuğun kulağını sık sık sallamak gerekir, sonra emzirme sırasında sütünü onlara girmesinden sakınılır. Çocuğun damağına bal konsun. Burnu sık sık sıcak su ve yağla temzilensin ve sümkürülsün. Sık sık ovmayla, yağlamayla, azanın yanlara uzatılmasıyla, kundakla ve kafanın azasının, burnun ve alnın düzeltilmesi ile bakımı yapılsın, çünkü bu tedbire uyulursa, çok sayıdaki afetlerden korunur... Dişlerin çıkma zamanı geldiğinde, onun dişeti her gün köpükle ya da tavuk iç yağı ile ovulur ve üzerine baştanbaşa sürülür. Boynu yağla çok yağlanır ya da eğer ishal olursa, sirke ve suyla nemlendirilmiş

kimyon ve gül al ve onunla karnına yakı yap ve sütün içine zamk ve çamur koy ve içir. Eğer kabız olursa, pişmiş bal ve boraks ya da fare pisliğinden biraz yükle...’’

Beşinci makalede ise o döneme göre enteresan denilebilecek bilgilere rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları, kız çocuklarının erken yaşta göğüslerinin belirginleşmesini engellemenin yolları, cinsel kuvvetin kazanılması, erkeklerin ve kadınların cinsel zevkleri, vajinanın daraltılması, erkek cinsel organının büyütülmesi -bu ayrıntının o zamanın Avrupa’sında kadının yalnızca bir doğum aracı olarak görülmesi ile kıyas edildiğinde, İslâm anlayışında cinselliğin tek taraflı değil, hem erkeğin hem de kadının tatmininin sağlanmasına yönelik bir paylaşım olduğu hususunda kanıt niteliği taşımaktadır- ve gebe kalmanın kolay gerçekleşmesinin yolları gibi hususlardır (Ağırakça, 2016).

Altı çizilmesi gereken hususlardan biri, İslâm düşüncesinin, evliliğin temelini oluşturan cinselliğin amacını yalnızca üreme ile sınırlı görmeyip, aynı zamanda zevk boyutunu da meşru kabul etmesidir. Zirâ, İslâm dini, insan fitratının gerektirdiklerine göre kurallar koymuş bir dindir. Evliliklerde cinsel yaşantının iyi veya kötü olması, evliliğin sürdürülebilirliğinde öne çıkan baş etkenlerdendir (Akyüz & Paköz, 2023). Bu hususun bilincinde olan İslâm bilginleri, Batı’daki anlayışın aksine, sağlıklı bir cinsel yaşamın hem erkek hem de kadın yönünü dikkate alarak, kadın cinselliğine de gereken önemi vermişlerdir. Hanımların regl dönemlerindeki fazla kan akışı hakkındaki bilgilere dokuzuncu makalede rastlanmaktadır (Acıduman & Akşit, 2017). Bunların yanı sıra Ebû Bekr er-Râzi’nin bir diğer eseri olan *et-tıbbû’l- mülûkî* kadın hastalıklarıyla ilgili hususları hâvidir (Ağırakça, 2016). Ebû Bekr er-Râzî’nin “çocuk hekimlerinin üstadı” olarak sayılmasının nedeni, tıp tarihinde ilk kez müstakil olarak çocuk hastalıklarıyla alakalı oldukça kapsamlı bir eseri ortaya koymuş olmasıdır (Harper vd., 2011). Eserin asıl adı Batı dünyasında *Practica Puerarum* olarak bilinen ve yirmi dört bölümden müteşekkil (Tbakhi & Amr, 2007), *Fi Tıbbi’il-etfâl*’dir. Eserde birçok çocuk hastalığıyla alakalı geniş bilgiler ve tedavide kullanılacak ilaçlar hakkında bilgiler mevcut bulunmakla (Acıduman & Akşit, 2017) beraber; yaralar, belli sebeplerden oluşan pişikler, hidrosefali hastalığı, çocuk felci, anne sütü, uykusuzluk hali, şaşılık gibi birtakım göz hastalıkları, çoğunlukla çocukların yakalandığı ateşli hastalıkları, ishal ve kabızlığın nedenleri ve tedavisinin beslenmeye bağlı olduğu, öksürük, fıtıklaşma ve böbrek taşları, orta ve dış kulak iltihaplarının farklılığı gibi daha birçok husus hakkında bilgileri içermektedir. Bu eser, pediatri biliminin temellerini tesis eden muazzam bir çalışmadır (Akşit, 2019). Kadın ve çocuk hastalıklarını bağımsız bölümler şeklinde ele alan ilk tabip olan Ebû Bekr er-Râzî, tedavilerde kimyevî ilaçların yerine bitkisel ilaçların düşük dozda kullanılmasını teşvik etmiştir (Ağırakça, 2016). Ortaçağ’da yaşamış İtalyan hekim

Paullus Bagellardus'un 1472'de basılan *De Egritudinibus Infantium* (Çocuk Hastalıkları) adlı eserinde Ebû Bekr er-Râzî'nin bu eserinden fazlasıyla faydalandığına rastlanmaktadır (Akşit, 2019).

3.4. Ali b. Abbas el-Mecûsi el-Ahvâzi (ö. 384/994 [?])

İranlı ünlü hekim Abbas el-Mecûsi'nin (Browne, 2012) Batı dünyasında *Liber Regius* olarak bilinen en ünlü eseri *Kâmilü 'ş-şinâ 'atî 't-tıbbiyye (Kitâbü 'l-Melikî)*'dir (Sarton, 1931, C. I). Genel manada bir tıp ansiklopedisi niteliğinde olan eser, bazı kadınsal rahatsızlıkları ihtiva etmektedir. Mecûsi'nin rahim kanserinin kâşifi olduğunu söyleyebilmemiz mümkündür. Eserin ilk bölümünün üçüncü makalesinde cinsel organların anatomik yapısı, rahmin yapısının gebe olan ve olmayan hanımda farklı olması gibi hususları anlatmıştır. Beşinci makalede kadın ve erkeğin teması hususunda bazı bedensel etkiler üzerinde dururken, altıncı makalede kadınlarla ilgili menstürasyonla alakalı hastalıklardan söz etmiştir. Mecûsi, eserinin kırk bir ayrı başlıktan oluşan dokuzuncu makalesinde ise cinsel organlar, meme, rahim gibi iç organlarda meydana gelen bazı marazlar hakkında bilgi vermiştir. *Kitâbü 'l-Melikî*'nin ikinci bölümünün sekizinci makalesi diğer bölümlerden farklı olarak tamamen cinsel rahatsızlıkların tafsilatına ayrılmıştır (Ulmann, 1970). Menstürel kanın herhangi bir nedenden ötürü akması hususundaki tedavi yöntemleri ile vajinada görülen yara benzeri oluşumların tespiti ve tedavisi, vajinal ağrılar, rahimde görülen kanserin tedavisi, hamile kalmaya yönelik öneriler, doğumun kolay olmaması durumunda bebeğin vaziyeti ile plasentanın rahim içinde kalması ve gebeliği önleyici doğum kontrol yöntemleri hakkında geniş bilgilerin eserde yer aldığı görülmektedir. Buna ek olarak, Mecûsi, meme ağrıları ve çeşitleri ile bugün modern tıpta daha çok kadınlarda görüldüğü bilinen kemik erimesi (osteoporoz) rahatsızlığıyla alakalı oluşan eklem ağrıları gibi hususların tedavi yöntemlerinden kadın hastalıkları bölümünde bahsetmiştir. Bu bulgu, Mecûsi'nin kadın tıbbına ne kadar hâkim olduğunu gösterir niteliktedir. Dokuzuncu makalede ise yine benzer hususlarda tedavi yöntemleri sunulmuştur.

3.5. Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdullah b. Sinâ (ö. 428/1037)

Tüm dünyada en fazla tanınan filozof-hekimlerden olan İbn Sinâ'nın insan sağlığı hakkında pek çok eseri olmakla beraber en ünlü eseri beş ciltten müteşekkil (Browne, 2012; Ulmann, 1970) olan *el-Kânûn fi't-tıb* (Canon Medicinæ/Tıp Kanunu)'dır (Topdemir, 2015). Eserin ilk cildinde; insanların anatomik ve fizyolojik yapıları, yakalanabilecekleri genel hastalıklar, bunların belirtileri, sebepleri ve tedavileri hakkında bilgi verilmekte olup, gebelik durumu, bebeğin doğması ve büyümesi süreçlerinde önceden bilinmesi gerekenler, kadın ve çocuk alanında İbn Sinâ'nın en çok dikkat çektiği meselelerden olan anne sütü gibi

başlıklardan oluşan bilgiler bulunmaktadır (Ağırakça, 2016). İbn Sinâ, özellikle kadın ve çocuk sağlığı alanlarında kendine has buluşları ve ilk kez ortaya koyduğu hususlar ile ünlüdür (Topdemir, 2015). Ayrıca bu ciltte memenin yapısı, sütün özellikleri ve nasıl artırılabilirliği, anne sütünün bebeğin en önemli beslenme kaynağı olduğu, emziren hanımın cinsi münasebetinin sınırlı olması gerektiği, annenin sütünün olmadığı durumda genç bir süt annenin tutulmasının gerektiğinden bahsedilmiştir (Ağırakça, 2016). İlaveten, kadınlarda erken yaşta beliren göğüs şişkinliği ve göğüs kanserleri ile alakalı ve kadın cinsel organlarıyla alakalı modern tıbbî açıklamalarla tutarlı bir şekilde, vajina ve rahmin anatomisi, katmanları¹⁴ ve burada görülen yalnız vulva açıklığı bulunması gibi bazı anomalilerle (Ostovar vd., 2019) beraber diğer olumsuz vaziyetler ve tedavi usulleri, kısırlığın hem anneden hem babadan kaynaklanan nedenleri, ve alınabilecek tedbirler, kadının düşük yapmaması için gerekenler ve olduğunda ise neler yapılması gerektiği, anormal doğumlar ve lohusalık halleri gibi hususların yer aldığı müstakil bölümler bulunmaktadır (Ağırakça, 2016). Cinsel hijyenin sağlanması ve muhafazası, İbn Sinâ'nın diğer İslâm hekimleri gibi üzerinde durduğu mühim tıbbî hususlardandır. Bu hususa ne eski Grek tıbbında ne de Ortaçağ Avrupa'sında rastlanmaktadır. Bu nedenle İslâm tıbbını Batı tıbbından ayıran bariz noktalardan birisi de İslam tababet anlayışının sosyal yaşamda hijyenin sağlanmasını temin etmede titizlikle yaklaşım sergilediğidir (Pormann, 2009). Buna ilaveten, modern tıpta idrar yollarındaki tıkanıklığı gidermek amacıyla yapılan perineal üretrastomi işlemini ilk yapan hekim İbn Sinâ'dır (Mazengenya & Bhikha, 2020). Farklı bölgelerde yaşayanların iklimden kaynaklı farklı rahatsızlıklara yakalanabileceğini ve iklim etkisinin kadınların menstürel süreçlerini olumsuz manada etkileyebilmesinden, yine regl düzensizliklerinde rezene gibi çayların içilmesinin yararlı olacağından bahsetmiştir (Avicenna, Vol. 1, 1973). Ünlü hekimin sağlığın temini için en çok tavsiye ettiği gıdalardan olan zeytinyağının bebeklerde göbek kordonunda ve genel vücutlarında anti-inflamatuvar olarak kullanılmasını önerdiği bilinmektedir (Erdemir, 2018). Çocuk hastalıklarıyla alakalı olarak çocuk menenjitini beyinde gelişen sıcak bir iltihaplanma durumu olarak açıklamış olup, belirtilerinden ve bitkisel tedavi yöntemlerinden bahsetmiştir. Yine çocukların psikolojik durumlarına ve davranışlarına karşı ailelerin nasıl mukabele etmesi gerektiğine değinmiş ve mühim önerilerde bulunmuş olan ünlü bilgin

¹⁴ “Kadın overleri erkek testisleri yerine geçer. Overler rahmin son kısmında ve her iki yanda bulunurlar. Birbirlerinden ayrı vaziyettedirler ve üstleri bir zarla kaplıdır. Bu durum ikisinin tek bir kesede değil, sinirlerle kaplı özel keselerinde bulunduğunu gösterir... Rahim neden bu kadar çok sinirden oluşur? Rahmi esnemeye, kasılmaya ve sıkışmaya hazır hale getirmek için. Rahim fetüsü sarmalıdır bu nedenle esnemesi gerekir. Göğüs de böyledir. O da fetüs tamamen geliştiğinde maksimuma ulaşır... Rahim menstürel döngü esnasında kalın ve şişkindir. Kanama sonrasında tekrar küçülür” (Bakhtiar, 1999, akt. Mazengenya & Bhikha, 2020)

(Avicenna, Vol. 2, 1973; Terzioğlu, 2014), çiçek ve kızamığın en çok bahar aylarında ve öncelikli olarak çocuklarda geliştiğini belirtmiştir (Erdemir, 2018). Çocuklarda göz rahatsızlıklarından bahsederken fazla ağlamaktan kaynaklanabilecek bir rahatsızlığın olabileceğinden bahsetmiş ve ağız bölgesinde oluşabilecek marazî vaziyetlerin tedavilerini ortaya koymuştur. Yine küçük yaşlarda beliren karın ağrılarının nedenlerinden ve bağırsak solucanlarının çoğunlukla çocuklarda olabileceğinden bahsetmiştir. Küçük yaşlarda yaşanan sindirim rahatsızlıklarında sarımsak kullanımını önermiştir (Erdemir, 2018).

3.6. Ebû Câfer Ahmed b. İbrâhim el-Cezzâr el-Kayrevânî (ö. 369/979)

Kayrevanlı tabip bir ailenin çocuğu olan İbnü'l-Cezzâr, aldığı tıp eğitimin ardından kendini yetiştirmiş İslam dünyasının önemli tabiplerinden birisi olmuştur (Doğruyol, 2000). Tabibin ünlü eseri *Zâdü'l-müsâfir ve kütü'l-hâzır*'ın altıncı makalesi cinsellikle ilgili olup (Ağırakça, 2015)¹⁵, kadınlarla ilgili olarak; regl kanının akmaması, rahimsel kanama çeşitleri ve şişkinlikler, vajinal akıntılar, fetüsün anne ile ilişkisi (Acıduman & Akşit, 2020), doğumsal problemler ve çözümleri gibi konuları ihtiva etmektedir (Ağırakça, 2016). İbnü'l-Cezzâr'ın diğer bir eseri ise tamamıyla pediatrik hastalıklarla (Erşahin & Sarıçam, 2024) alakalı olup yirmi iki babdan müteşekkil *Kitâb Siyâsetü's-şıbyân ve tedbîrühüm*'dür. Eser bir bebeğin rahimde ilk oluşum aşamasından çocukluk çağına dair birtakım öneriler ve gençlik evresine değin büyütülmesi, bakımı ve ihtiyaçları ile alakalı teferruatlı bilgileri içermektedir (Doğruyol, 2000).

3.7. Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 404/1013)

Endülüslü Zehrâvî, Doğu'da ve Batı'da zamanının en ünlü cerrahı olmayı başarabilmiş Müslüman bilim insanıdır. Bu zamana ulaşabilmiş tek eseri, muazzam içeriğe sahip ve belki de türünün en eski örneği olan eseri olan *Kitâbü't-Taşrif li-men 'aceze 'ani't-te'lif*'tir.¹⁶ Eserini otuz baba ayırarak tıbbın hemen her alanında muhtelif rahatsızlıkları ve tedavileri anlatmış, eserin son babını ise cerrahiye ayırmıştır. Bu eser Avrupa'da defalarca kez basılmıştır (Bayat, 2016; Kahya, 2013). Son bölüm, tabibin farklı cerrahi işlemlerde kullanılabilecek, kendi tasarladığı ve kullanışlı birçok cerrahi aleti içermektedir (Hamarneh, 2008; Sarton, 1931, C. I). Burada örnekleri verilecek olan aletler kadın hastalıkları, doğum ve çocuklar ile alakalı olanlardır. Örneğin, özellikle çocuklarda kullanılmasını önerdiği deriden yapılmış ve günümüz şırınga tipine örnek teşkil eden şırınga benzeri alet, *Görsel 2*'deki gibidir.

¹⁵ İbnü'l-Cezzâr'ın cinsel hayatla ilgili bazı monografileri mevcuttur. Bunlardan birisi, müellifinin İbnü'l-Cezzâr olduğu düşünülen ve Afrikalı Constantin tarafından Latinceye geçirilen *De Coitu*'dur (Durmaz, 2019).

¹⁶ Batı'da *Concessio/Compendium* olarak tanınmaktadır (Ağırakça, 2016).

Bazı rahim kanseri ameliyatları ilk kez Zehrâvî tarafından yapılmıştır (Ağırakça, 2016). Göğüs kanserleri, mesane taşlarının temizlenmesi, vajina taşlarının çıkarılmasıyla alakalı ilk tıbbî bilgileri eserinde bulmak mümkündür. Doğumla alakalı pek çok yeni buluşu olan Zehrâvî'nin, doğumu kolaylaştırıcı; serviksi genişletip bebeğin çıkması için alan oluşturan ve anormal duran bebeğin kolaylıkla çıkması için hususi aletleri icat etmesi gibi daha önce kullanılmamış tarzda metotları bulunmaktadır (Pormann, 2009). Bebeğin anormal bir şekilde çıkmasıyla alakalı olarak cerrahi işlemi ilk kez ortaya koyan kişi olmuştur ve bu amaçla geliştirdiği cerrahi aletler görsellerdeki gibidir.¹⁷ Bu hususa ilaveten ölü ceninin nasıl çıkartılması gerektiği ve plasentanın nasıl alınması gerektiği noktalarında Zehrâvî'nin tafsilatlı açıklamaları ve diğer görselleri Lucien Leclerc'in (1861) *La Chirurgie D'abulcasis* isimli eserinde görülebilir.¹⁸ Ünlü Ortaçağ Fransız cerrahı Guy de Chauliac (ö. 769/1368?), *Chirurgia Magna* adlı dönemin en iyi cerrahi eseri olarak kabul edilen eseri ortaya koyarken, Zehrâvî'den iki yüz kadar alıntı yapmıştır (Bayat, 2016). Zehrâvî, erkek hekimlere zaruret halinde işinin ehli olan kadın tabipleri yanlarına alıp, tedavi işlemlerini beraber yapmaları hususunda birtakım önerilerde bulunmuştur. Bu hususa dikkat çekmesiyle, kadınların sağlık alanındaki rollerine, önemlerine değinmiş ve varlıklarını bir ihtiyaç olarak görmüştür. Eserinde, kadın hastalıklarıyla ilgili olarak ebelere adeta bir doğum uzmanı seviyesinde tafsilatlı bir eğitim vermektedir (Spink & Lewis, 1973). Bu bilgilere ilaveten ünlü bilgin, eserinin genel hastalıklar ve tedavileri için ayırdığı bölümlerinde kadın ve çocuklarla alakalı olarak; gebelik halleri, normal doğumun gerçekleşmesi için öneriler, doğan çocuğun bakımı¹⁹, anne sütü ve emzirme, çocuğun süt dışındaki gıdalara başlanması gereken zaman, çocuğun büyüyene kadar ki tıbbî anlamda yaşayacağı değişimler hakkında öneriler (Acıduman & Akşit, 2020) ve bakımlarının nasıl yapılacağı ve ahlaklı birer birey olarak nasıl yetiştirilmeleri gerektiği gibi birtakım hususlar hakkında içerdiği bilgilerin önemi haizdir.

¹⁷ Görsel 3-4 (Sezgin, 2008, C. IV).

¹⁸ “Doğumu yaptıracak ebenin normal doğum hakkında fikir sahibi olmalıdır. Hamile hanım karnının alt kısımlarında kasılmalar hisseder ve derin nefes alıp verir. Bu durum normal doğumun gerçekleşmesinin şartlarıdır. Bebeğin kafasından çıkması gerekmektedir, göbek bağı kafasına dolarsa doğumun hızlandırılması için hanımın karnına bastırılması gerekir. Bebek bazı zamanlar ayaklarından gelebilmektedir. Bu durumda ebeye destek sağlamak için her çeşit anomali durumunda nasıl davranılacağını anlatacağım...” (Leclerc, 1861, s. 175-187).

¹⁹ “Çocuk ağlamaktan biraz yarar görebilir, özellikle de süt içmesinden önce. Çünkü ağlamak çocuğun midesini genişletir ve uzuvlarını uzatır. Çocuk sıcaklıktan rahatsız olduğunda, soğuğun, soğuktan rahatsız olduğunda sıcaklığın özlemine çekebilir. Maruz kaldığı giysi çokluğundan, kundaktan ve sarmadan ya da altındaki yatağın kötülüğünden ya da pireden ya da pirenin yediği yerden rahatsız olabilir, o zaman bunların hepsinin düzeltilmesine özen gösterilmelidir” (Liber Theoricae necnon Practicae Alsaharavii adlı Latince çevirisi ve Et-Taşrif mevsû'a tıbbiyye mine'l-karni'l-âşiri'l-milâdî başlıklı Arapça edisyonu, s. 906-914'ten akt. Acıduman, 2020, s. 119).

Bunun yanında Zehrâvî'nin çocuk eğitimiyle alakalı ilgi çektiği bir diğer önemli nokta ise, babanın davranışlarının çocuğun karakterinin oluşumundaki tesiri ve bu anlamda babanın, çocuğuna ilk olarak dini öğretileri öğretmesi, sonrasında dil bilgisi eğitimi vermesi ve bunların ardından bilimsel alanlarda çocuk hangi alana yatkınsa o alana yönlendirilmesinin gerektiği gibi pek çok sorumluluğundan bahsetmesidir. Baba ile alakalı olarak verilen bu önerilerin; çocuğun nitelikli bir birey olarak yetiştirilmesi anlamında bugün de kabul gören ve en başta dikkat edilmesi gereken hususlardan olduğu anlaşılabilmektedir. Ayrıca, çocuklara güzel bir tavırla yaklaşıldığında sünnet edilmelerinin kolaylaşacağı gibi hususlarda da birtakım bilgi ve önerilere rastlamak mümkündür. Zehrâvî eserinin on dokuzuncu bölümünde, oldukça naif bir anlayışla kadınlara güzelleşme gayesiyle sürebilecekleri kokuları ve makyaj uygulamalarını tanıtmış bu hususta tavsiyelerde bulunmaktadır (Ağırakça, 2016). İslâm tababetinin sahip olduğu, kadın ve çocuk sağlığı özelinde titizlikle ortaya koyulmuş pek çok bilimsel ve kapsamlı çalışmadan söz edebilmek mümkünken, bu bölümde yalnızca önde gelen çalışmalara yer verilebilmiştir. Bir sonraki bölümde Ortaçağ'da Avrupa tababetinde kadın ve çocuk sağlığının vaziyeti değerlendirilecektir.

4. Ortaçağ Avrupa Tababetinin Kadın ve Çocuk Sağlığına Bakışı

Avrupalıların Ortaçağ'da tababet alanındaki bilgilerinin temelini, daha önce bahsedilen Grek tıbbı ve İslâm medeniyetinin etkisiyle kazanmış olduğu bilgiler oluşturmaktadır. Bunların dışında Avrupalıların kendi geliştirdikleri sistematik bir sağlık sistemi ya da eğitim kurumları bulunmamaktadır. Dolayısıyla, yüksek eğitim veren eğitim kurumları İslâm'a göre çok sonraları açılacaktır (Siraisi, 1990). Bunun başlıca nedeni, o dönemler kilise etkisiyle kabul görmüş olan belli objelerden, astrolojiden (Rowland, 1981), bitkilerden ve insanlardan medet umulan, mucizevî tıbbî şifanın ön planda olmasıdır (Park, 2010). Esasen kilise tarafından hastalığın Tanrı'dan gelen bir cezalandırma olarak algılanması, musibetlere karşı tedavi yollarını arama gibi bir kaygıyı da ortaya çıkartmamıştır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ismi zikredilecek kişiler çoğunlukla dini şahsiyetlerdir. Eğitim o zamanlar kilise tekelinde olduğundan, eğitilmiş kişiler de genelde kilise menşeli olmaktadır. Avrupa Ortaçağ'ında adını yazabilen erkekler bile oldukça az oranda iken kadınların okuma yazma bilmesi beklenilmeyecek bir durumdur (Heywood, 2006, akt. Genç, 2016). O devirlerde sağlıklı halin devamlılığı, bilhassa kadın ve çocuk özelinde, kilisenin ağır baskısı altında olan Batı toplumunun öncelediği alanlardan birisi olmamıştır. Dolayısıyla tıp alanında gelişim göstermeye yönelik dini öğretilerden sıyrılmış bir zihniyete de sahip olmayan Avrupa tababeti, Doğu medeniyetleri tababetinin gerisinde kalmaktan kaçınamamıştır. Öyle ki, kadın anatomisi ve hastalıklarıyla alakalı ilk bilgiler, kilise mensubu şahıslar tarafından yazılmış

birtakım küçük çaplı genel tıpla alakalı bilgiler veren metinlerden oluşmaktadır. Hristiyan inancında kadın, Hz. Havvâ'nın (ö.?) günahkar olması hasebiyle aldatıcı bir konumdadır (Fidan, 2022). Ortaçağ Avrupası'nda eğitim görmesi dahi iyi görülmeyen kadının (Siraisi, 1990) yegane vazifesi, çocuk doğurup neslin devamlılığını sağlamasıdır (Kirsch, 2002, akt. Çataalkaya, 2024). Fakat, Avrupa' da çok küçük yaşlarda evlenmeleri tabii görülen kızların bedenlerinin henüz doğuma hazırlanmamış olma ihtimalleri düşünüldüğünde doğumların zor gerçekleşmesi de gayet normal görülmelidir. Bu gibi sıkıntılar Avrupa'nın karanlık çağında hanımların gündelik hayatlarında sıklıkla karşılaştıkları sorunlardır. Dolayısıyla, kız çocuklarının erkek çocuklardan çok daha az değer gördüğü çıkarımı yapılabilmektedir. Buna ilaveten, gebeliğin önlenmesine de kilise tarafından pek iyi bakılmamakla beraber, cinsel aktivitelerin üreme dışında zevk almak gibi başka bir amaçla yapılması da dinen yasaklanmıştır (Blumenfeld-Kosinski, 1990). Ortaçağ'ın sonları denilebilecek bir dönemde (1450-1750), sağlık alanında faaliyet gösteren kadınların büyücülük ve cadılık ile nitelendirildiğinden uygulamalarının yasaklandığı, işkenceye ve ölüme mahkûm edildiği yaygınca bilinen bir hakikattir (Çataalkaya, 2014). Bitkisel tedavi yöntemlerinde ihtisaslaşmış ebelik ve şifacılık yapan bu hanımlara, sahip oldukları yetenekleri erkekler üzerinde kötüye kullanmalarına mahal vermemek adına mesafeli bakılmıştır.²⁰ Bu durum İslâm dininin, sağlık alanında istihdam edilen kadınlara olan bakışı ile oldukça zıttır. Doğrusu, Ortaçağ'da zaten çok yaygın olmayan tıbbî uygulamalardan, kadınlar genel manada uzak tutulmuş, erkeğin kadın hastaya temas edemeyeceği sınırlı zamanlarda yardımcı olmuşlardır. Kadın şifacıların sadece kadınlara ve hatta neredeyse yalnızca jinekolojik ve obstetrik sorunlarında tedaviye yardımcı olabilecekleri de kaynaklarda mevcuttur (Green, 2005; Magner, 2005). Bu hususta İslâm'ın bakışıyla birtakım benzerlikler söz konusu olsa da İslâm'da kadınların yalnızca belli konularda değil, tıbbın diğer alanlarında da faaliyet gösterdikleri daha önce belirtilmiştir. Buna ilaveten, Batı zihniyetinde, kadınların da tüm insanlığı etkileyen diğer rahatsızlıklardan muzdarip olsalar dahi, onların sağlık sorunlarının yalnızca gebelik, doğum, süt ve regl dönemleri gibi hususlarla ilişkilendirilmekte olduğu bir hakikattir (Magner, 2005). Esasında, Ortaçağ'da çoğunlukla zengin, soylu hanımlar ve rahibeler tıbbî bakıma muhtaç olarak görülmektedir, bu nedenle alt sınıfa mensup kadınların rahatsızlıkları ve tedavilerinin pek de bir ehemmiyeti olmamıştır (Rowland, 1981). Bu vaziyet, karanlık çağda genel bir zihniyetin göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

²⁰ Ebelerin bebeğin anne karnındayken bulunduğu kese olan plasentası ile birtakım efsuni işler yapabileceklerine inanılmıştır (Aksan, 2013).

Antik Dönem’de var olan jinekoloji alanı, Ortaçağ’a gelindiğinde Avrupa’nın büyük bölümünde tıbbî bir disiplin olarak neredeyse tamamen ortadan kalkmış vaziyettedir ve XVI. yüzyıllara kadar da toparlanamamıştır. 1500’lerde tekrar gelişmeye başlayan jinekoloji bilgisine bakıldığında, Antik Dönem’den daha geride olduğu aşikârdır. Obstetrik ve ebelik alanlarındaki gelişmeler de ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren kayda değer ölçüde gelişme göstermiştir (McGrew, 1985). Örneğin, XV. yüzyıllardan itibaren kullanımına rastlanan doğum taburesi adlı araç, kadınların dik konumda yerçekimi ile doğurmalarını sağlamaktadır (Shorter, 1982). Bunun dışında çoğu alet ve cihaz daha sonraları kullanılabilmiştir. Açık bir örnek olarak, doğumlarda kullanılan obstetrik forseps çeşitlerinin İslâm tıbbında çok önceleri kullanılmalarına rağmen (Zehrâvî’nin icatları), Avrupa’da ancak XVII. yüzyıllarda icat edilmiştir (McGrew, 1985). Bu hususla alakalı, XVI. yüzyıldan itibaren çoğalmaya başlayan obstetrik alanındaki eserlerin diğer tıbbî metinlerin aksine genel manada yerel dillerde yazıldığı bilinmektedir. Bunun başlıca nedeni, bu metinlere daha çok başvuracak olanın, toplumun cahil kesimini oluşturduğu düşünülen kadınların olmasıdır.²¹

Hekimler genel manada doğum süreçlerinde bulunmamakta, bu vazifeyi ebeler yapmaktadır. Resmî olarak ebelerin dini buyruklarla belli zamanlarda kullanıldığına dair kanıtlar da kaynaklar da mevcuttur. Buna örnek verilecek olursa, IX. Papa Gregory (ö. 638/1241) 1220 yılında çıkarttığı bir kanunla, iktidarsızlığın bir boşanma nedeni olarak görülmesi gerektiğini, kadınların bakire olup olmadığının tespitini imtiyaz tanınan ebelerin yapacağını belirtmiştir (McGrew, 1985). Bunların dışında, ebelerin kendi kendilerini eğitmeleri veya gayri resmi bir şekilde bir yakınından alınan basit ve bilimsellikten uzak denilebilecek bir eğitimle belli zamanlarda görev yaptıkları bilinmektedir (Park, 2010). Genel manada ebeliğin bir meslek dalı olarak kabul görmesi için XIV. yüzyıla kadar, resmi anlamda ebe olunabilmesi için ise XV. yüzyıla kadar beklenilmesi gerekmiştir (Genç, 2021). Avrupa karanlık çağında kadın cinsel organlarının yapısı, XVII. yüzyıldan önce Avrupa’da pek rastlanılmayan, hayvan organlarının kesilip incelenmesi (Mantri, 2008) ve İslâm hekimlerinin katkıları vesilesiyle anlaşılmaktadır (Gül, 2024). Şöyle ki, daha öncesinde rahmin iki boynuzlu bir yapıya sahip olduğu düşünülmektedir (Genç, 2021). Bu anlamda Avrupalı hekimlerin eserleri incelenirken, Müslüman hekimlerden en çok İbn Sinâ’nın *el-Kânûn*’una atıf yapıldığı fark edilmiştir. Kadın üreme organları hakkında Salernolu doktorlar çalışma yapmışlar fakat obstetrik alanında pek fazla ilerleme katetmemişlerdir (Demaitre, 2023). Ortaçağ Avrupa’sında sezaryen doğum ile ilgili olarak, ancak bebeğin yaşayacağı

²¹ “Kadının sağlığı kadının işidir.” (Green, 1992; Benedek, 1977, s. 552).

durumlarda yapıldığı, fakat genelde annenin ölümüyle sonuçlandığı bilinmektedir (Genç, 2021). Bununla ilgili 1300 yılında bir görsele rastlanılmış, fakat ilk kez bahsedenin Bernard de Gordon olduğu tespit edilmiştir (Blumenfeld-Kosinski, 1990). Annenin ölmediği ilk başarılı sezaryen ameliyatının ise, 1500 yılında İsviçreli Jacop Nufer adlı bir domuz yetiştiricisi tarafından karısına yaptığı operasyon olarak ileri sürülmektedir (Reiss, 2003). Ortaçağ Avrupa'sında yapılan pediatrik çalışmalar incelendiğinde, dar kapsamlı müstakil birkaç eser dışında -ki bu eserler de İslâm hekimlerinin eserlerinin özeti mahiyetindedir- pek fazla bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Üstelik, soylu ve zengin ailelerin çocukları dışında, haklarında pek fazla bilgi sahibi olamadığımız halktan herhangi bir çocuğun sağlığının kıymete değer görülmediği tahmin edilmektedir. Salgın hastalıkların fazlaca yaygın olduğu, yeterli beslenme ve hijyenin sağlanmadığı yaşam bölgelerinde çocuk ömürlerinin pek uzun olamadığı bilinen bir gerçektir. Çocukların çoğu beş yaşına varmadan ölmektedir (Singman, 1999, akt. Genç, 2016). Doğum esnasında gelişen komplikasyonların önlenememesinden dolayı anne ve bebek ölümleri de bir hayli fazladır (Genç, 2016). Pediatrik bilgiler XIX. yüzyıldan önce; genel tıp, obstetrik, ebelik, ortopedi ve eğitim alanlarından ayrı olarak çalışılmamıştır. Ancak bu yüzyıllara gelindiğinde halk sağlığı hususuyla da alakalı olarak çocuk ölümlerinin fazla olmasının nedenleri araştırılıp bu anlamda efor sarf edilmeye başlanmıştır denilebilir (McGrew, 1985). XII. yüzyıla ait yazarı bilinmeyen ve birtakım basit gündelik bilgilerden müteşekkil, *The Children's Practice* isimli Latince bir yazıt, yaklaşık dört yüz yıl boyunca pediatri alanında önem arz eden kaynaklardan olmuştur. Batı'ya ait çocuklarla alakalı basılmış ilk kitap, İtalyan hekim Paulus Bagellardus (ö. 897/1492?)'un 1472 yılında Padua'da basılan *Libellus Egritudinibus Infantum* (Çocukların Hastalıkları Üzerine) adlı eserdir (McGrew, 1985). Daha önce bu çalışmanın, Ebû Bekr er-Râzî'den pek çok alıntı içerdiğinden bahsedilmiştir. Eser iki bölümden oluşmuş olup; ilk bölüm bebeğin doğumdan birinci aya kadar olan bakımı hakkında birtakım bilgileri, ikinci bölüm ise çocukluk dönemiyle alakalı hususları içermektedir (Maggioni, 2009). Avrupa tababet tarihi açısından önem teşkil eden ve tıp okullarında uzunca bir süre okutulacak olan diğer bir eser ise, Alman eczacı/hekim Eucharius Rösslın (ö. 932/1526)'in doğum, ebelik ve çocuklar hakkında ayrıntılı bilgilere yer verdiği *Rosengarten* isimli eserdir (McGrew, 1985). Obstetrik alanında telif edilen ilk etkili eser ise Ortaçağ'ın bitiminde kaleme alınan, ancak Erken Modern Dönem'de yaygınlaşan, Fransız cerrah Ambroise Paré (ö. 998/1590)'nin 1573 yılında Paris'te basılan *De la Generation de l'homme...* isimli eseri olacaktır (Benedek, 1977). Bu isimlerin İslâm dünyasından beş-altı yüzyıl kadar sonra ortaya çıkmaları ve bu

konu üzerine yeni bir gelişme koyamamış olmaları, İslâm ve Avrupa tababetinin ne denli birbirlerinden farklı seviyede bulunduklarının kanıtı niteliğindedir.

4.1. Ortaçağ Avrupa'sında Kadın Sağlığı Alanında Çalışmalar Yapan Hekimler

4.1.1. Constantinus Africanus (ö. 480/1087)

Constantinus Africanus, Ortaçağ'da tıbbî faaliyetlerin gelişmesinde büyük etkisi olmuş ve Salerno Tıp Okulu aracılığıyla İslâm tıbbını Avrupa'ya tanıtmış ünlü bilginidir. Onu öne çıkaran vasfı, eski Grek ve İslâm bilimine ait pek çok eseri Latince'ye kazandırmasıdır. *De genitalibus membris* ve *Viaticum* adlı çeviri eserlerinde jinekolojik bölümler mevcut bulunmaktadır (Green, 2000). *Viaticum* olarak bilinen eser, İbn'ül-Cezzâr (ö. 369/979)'ın *Zadü'l müşâfir ve kutül-hazir* isimli ünlü çalışmasının Latince çevirisidir. Daha önce bahsedilen, *Pantegni* adlı eser Mecûsî'nin *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye*'sinde yer alan jinekolojik meseleleri ele alarak Latinceye aktardığı eseridir (Green, 2001). *De Coitu* adlı çeviri eseri ise jinekoloji, obstetrik ve cinsel yaşam hakkında birtakım mühim bilgilere havidir. Bu eserin aslen kime ait olduğu hususunda fikir ayrılıkları mevcuttur (Süleyman el-İsrâîlî veya İbnü'l-Cezzâr) (Durmaz, 2019).

4.1.2. Trotula (11-12. yy)

Trotula/Trota Külliyyatı, Salerno'da yazıya aktarılmış olduğu bilinen, kadın hastalıkları ve doğum ile alakalı bilgileri ihtiva eden üç eserden oluşmaktadır. Bu eserler; *Liber de sinthomatibus mulierum* (Kadınların Hastalıkları Üzerine), *De curis mulierum* (Kadınlar için Tedaviler) ve *De ornatu mulierum* (Kadınların Süslenmesi Üzerine)'dur. Bu eserler Ortaçağ Avrupa'sında en yaygın jinekolojik metinler olarak kabul edilmektedir (Green, 2001; Rowland, 1981). Salerno Tıp Okulu'nda Trota isimli bir kadın hekim/hocanın varlığı hususunda araştırmacılarca fikir iştirakına varılamamış olup, daha çok okuldaki sağlıkçı/ebe hanımlara verilen genel bir isim olarak kabul görmektedir (Green, 2023; Magner, 2005). Bu okulda erkeklerle beraber bayanların da eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Trota adlı bir sağlıkçı hanıma işaret edilerek *De curis mulierum*'u onun yazdığı veya yazdırdığı hususunda bazı deliller mevcuttur. Avrupa Ortaçağ'ında kaleme alınan oldukça nadir ve hatta en kapsamlı eserlerden biri olan *Trotula*'nın bir bölümünün, Salerno Tıp Okulu'na mensup bir kadın şifacı tarafından yazılmış olması ve bu okulda erkek ve kadınların beraber eğitim almış olmaları, dikkate değer görülmesi gereken önemli hususlardır.

Bu eserde doğumu kolaylaştırıcı birtakım afyon temelli ilaçların kullanımı, rahim sarkması, vajinal rahatsızlıklar ve bazı anomaliler, kilise mensubu hanımların şehvani arzularını azaltmaya yönelik öneriler ve meme ile alakalı çok geniş bir yelpazede ele alınan bilgiler mevcut bulunmaktadır (Genç, 2021). *Trotula* ve diğer Ortaçağ tıp metinlerindeki

ilaçlar esasında Hippokrates, Galenos ve Müslüman hekimlere atfedilmektedir (Gül, 2023). Zira bu gibi eserlerin muhtevası incelendiğinde anlatıların benzerliği göze çarpmaktadır. Jinekoloji ve obstetrik ile doğrudan alakalı *Trotula* adlı eserin, Ortaçağ Avrupa tababetine ve entelektüel gelişimine önemli seviyede katkısı olmuştur.

4.1.3. Hildegard von Bingen (Bingenli Hildegard) (ö. 574/1179)

Küçük yaşlarda kiliseye verilip, burada eğitim gören Alman bir rahibe olan Hildegard'ın, Ortaçağ Avrupası'nda örneği oldukça az ve alışılmadık olan (Siraisi, 1990) çok yönlü ve eğitilmiş bir ilim insanı olması onun önemini ortaya koymaktadır. Rahibe Hildegard, kilise yolsuzluklarına karşı eleştirilerde bulunmuş olsa da kilise babalarının, içinde bulundukları kötü vaziyetten kurtulmalarını isteyen Tanrı tarafından bir elçi olarak gönderildiğine inanılmıştır. Öyle ki, Papa III. Eugenius'un izniyle (Temiztürk, 2019) tıp alanında yazdığı gibi, botanik, müzik, edebiyat ve din alanında da mistik eserler ortaya koymuştur. *Physica* (The Book of Simple Medicine-Basit Tıp Kitabı/Nine Books on the Subtleties of Different Kinds of Creatures-Farklı Türdeki Yaratıkların İncelikleri Üzerine Dokuz Kitap) adlı eseri, nebatatın, muhtelif metaller ve elementlerin, taşların ve hayvanların, hastalıkların tedavisinde nasıl kullanılabileceği ile ilgili bir doğa tarihi kitabı olarak kaleme alınmıştır (Magner, 2005).

Causae et Curae (the Book of Compound Medicine- Bileşik Tıp Kitabı/Causes and Cures-Nedenler ve Tedaviler) Rahibe Hildegard'ın tıp alanında ortaya koyduğu bazı yazılarının bulunduğu, lakin 1859'a kadar bilinmeyen ve 1903'e kadar tam manasıyla basılmayan (Green, 1999) diğer bir ünlü eseridir. Geleneksel humoral teoriye istinat edilerek hastalıkların sebeplerini ve tedavi yöntemleri sunan bu eserde; reglin gecikmesi veya fazla olması gibi bazı kadın hastalıkları, zor gerçekleşen doğumlar (Magner, 2005), güzelliğin sırları, cinsel öneriler, afrodizyak etkisi yapan gıdalar, fazla şehvetin önlenmesi gibi hususlardan bahsedilmekle birlikte, belki de Avrupa'da benzerine rastlanmayacak şekilde Rahibe Hildegard ilk kez kadın cinselliğinden söz etmiştir (Newman, 1998). Kadın cinselliği hususunda İslâm hekimleri, bu konunun üzerinde durmaktan çekinmemiş ve hatta eserlerinde bu hususta ayrıntılı bilgi vermişlerdir. Ebû Bekr er-Râzi ve İbn Sinâ'dan bahsederken bu konuyla alakalı eserlerinde yer verilen bilgilerle Hildegard'ın eseri kıyas edildiğinde benzerlik teşkil ettikleri görülmektedir. Bu bilgilerin önceki yüzyıllarda İslâm hekimleri tarafından ortaya konmuş olmaları ve Hildegard'ın kilise kütüphanelerinden bu eserlere kolaylıkla ulaşılabilmesi düşünüldüğünde, eserlerden alıntılar yapmış olabileceği akla gelmektedir.

Rahibe Hildegard, yazılarında kadın psikolojisi ve ruhsal boyutları üzerine kendine has görüşlerini ortaya koymuştur. Hem bedeni hem de ruhu ilgilendiren problemlerin tedavileri

için, bitkisel ve manevi yönden önerilerde bulunmuştur. Hildegard, Almanya başta olmak üzere Avrupa’da ünlü olduğu, papalar, krallar ve bilginlerin ondan tavsiye istediği bilinmektedir (Magner, 2005). Bazı zümreler zamanla Hildegard’ı adeta bir kadın peygamber gibi görmeye başlamış ve ölümünden sonra onu bir azize kabul etme yolunda uğraşmış lakin net bir düşünceye varılamamıştır (Newman, 1985; 1998). Özellikle XX. yüzyıldan sonra araştırılmaya başlanan Hildegard ve muhtelif alanlardaki eserleri hakkında, feministler başta olmak üzere, akademisyenler, şairler, müzisyenler ve farmakologlar gibi pek çok daldan uzmanlar tarafından çalışma yapılmaktadır (Magner, 2005).

4.1.4. Gilles de Corbeil (ö. 621/1224?)

Salernolu Fransız hekim olan Gilles de Corbeil, Fransız kralı II. Philip’in saray hekimliğini yapmıştır. Vücudun genel manada her alanıyla alakalı bilgilerin mevcut olduğu *De signis et symptomatibus egritudinum* adlı eserinde birtakım jinekolojik rahatsızlıklara ve cinsel önerilere yer vermiş olup, *De urinis* adlı eserinde ise hem kadının hem de erkeğin üriner sistemi ile alakalı bilgilere yer vermiştir (Glick vd., 2005).

4.1.5. Gilbertus Anglicus (ö. 647/1250)

Yaşamı hakkında pek bilgiye sahip olunmayan ünlü İngiliz hekim Gilbertus Anglicus, ilk kez 1510’da basılan ve eserinde İbn Rüşd, İbn Sinâ (Getz, 1998) ve Ebû Bekr er-Râzi’den alıntıların yer aldığı *Compendium Medicinæ* isimli ünlü eseri kaleme almıştır. Yunanca ve Arapça’dan yapılmış yeni Latince çeviri eserlerinin ardından telif edilmiş, genital tıbbın gelişmesinde önemli bir dönüm noktasını temsil etmiş bir eserdir. Zira Afrikalı Konstantin’in İbnü’l-Cezzâr’a atfedilen ve çevirisini yapmış olduğu *On Coitus* (Cinsellik Üzerine) adlı eserde yer alan bilgileri ve üzerine yapılan ilaveleri ihtiva etmektedir (Demaitre, 2013). *The Sickness of Women* (Kadınların Hastalıkları) adlı eseri, *Compendium*’un bir bölümü olarak kadın hastalıkları ve obstetrik ile ilgili bilgileri içeren bir risaledir (Green, 2000). Bu risale, jinekolojinin kapsamında olan; adet kanamasının düzensiz olması, kadın histerisi, rahim sarkması, muhtelif yaralar, ülserler, kanser gibi alt konulardan müteşekkildir. Rahim yaralarında genel hastalıklarda kullanılan ilaçları önermiş olup, bu rahatsızlığa hususi bir tedavi yöntemi sunamamıştır. Obstetrik ile ilgili olarak ise, gebelik belirtileri, doğumun zor olmasının fetüsün büyük olması ve uterusun zayıflığı gibi nedenlerden meydana gelebileceği, plasentanın çıkarılması ve yardımcı tedaviler olarak sıcak banyoların, merhemlerin, bitkisel bazı ilaçların kullanılabileceği gibi bilgileri ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra pediatri ile ilgili olarak ishal, kızamık ve su çiçeği gibi yaygın hastalıklardan bahsederken çiçek hastalığına yakalanmış erkek çocukların bu hastalığa yakalandıklarında ellerinin

bağlanmasını ve yaralı bölgeyi kaşımalarının önlenmesini önermiştir (Handerson, 1918). Eser incelenirken özellikle çocuk hastalıklarına ayrılan bir bölüme rast gelinmemiştir.

4.1.6. Taddeo Alderotti (ö. 694/1295)

Bologna Tıp Okulu'nda hocalık yapan kilise temelli yetişmiş Floransalı tabip (Glick vd., 2005), eserlerinde Hippokrates, Galenos ve İbn Sinâ'dan atıflar yapmıştır. Jinekoloji alanında çalışmış fakat obstetrik alanında faaliyette bulunmamıştır (Siraisi, 1990).

4.1.7. Mondino de Luzzi (ö. 726/1326)

Alderotti'nin öğrencisi olan Mondino de Luzzi, kadavra incelemeleriyle ünlü İtalyan hekimdir. Kadın bedeninin anatomisini de incelemiş olan hekimin 1316'da yazılan *De Anatome (Anathomia)* adlı eseri, anatomik bilgilerden çok diseksiyon teknikleriyle alakalıdır (Gurunluoglu vd., 2013; Singer, 1957). Eserin üçüncü bölümünde yer alan kadın üreme organlarının yapısı (Bullough, 1958), enteresan bir şekilde hayvan anatomisiyle büyük benzerlik taşımaktadır. Mondino de Luzzi eserinde pek çok kez Arapça kelimeleri kullanmıştır ve bu durum eserde yer alan bilgilerin çoğunun İslâm tababetinden etkilendiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir (Gül, 2024; Singer, 1957) Yine de uzun yıllar anatomi alanında ders kitabı olarak kullanma anlamında yaygın olan bir eser olarak öne çıkmaktadır (Glick vd., 2005).

4.1.8. Bernard de Gordon (ö. 730/1330)

Montpellierli Fransız hekim Bernard de Gordon'un, 1305'te yazmaya başladığı fakat ilk baskısının 1474 Lyon baskısı olan *Practica seu Lilium medicine (Lily of Medicine)* adlı eseri tıp öğrencilerinin ders kitabı olmuş ve Viyana Üniversitesi'nde 1520'ye kadar okutulmuştur. Bernard de Gordon, üreme ile alakalı genel hususlardan, cinsel ilişki, kısırlık, kadın ve erkeğin fizyolojisi gibi hususlarla beraber birtakım pediatrik hastalıkları da eserinde ele almıştır. Âdet kanamasının azalmasını ve kısırlığı genelde Avrupa zihniyetinin sahip olduğu gibi büyük bir sorun olarak ele almış, tedavisi için hacamat gibi İslâm'ın getirdiği bazı tedavi yöntemlerini öne sürmüştür (Demaitre, 2013). Bu husustaki ünlü eserinin adının *Tractatus de sterilitate mulierum/De Sterilitate* (Kadınların Kısırlığı Üzerine İnceleme) olduğu kaynaklarda zikredilmektedir (Green, 2000). Adet kanaması, Ortaçağ Avrupa kültüründe 'kadınların lanetli bir vaziyeti' şeklinde algılanmakta olup, erkeklerin kadınlara olan olumsuz bakışlarını etkileyen hususlardandır. *The Curse: A Cultural History of Menstruation* (1988) gibi eserler, bu mevzu hakkında okumaların yapılmasını tavsiye etmektedir (Konings, 2021). Diğer bir yandan İslâm'da kadının aybaşı hali tamamen doğal kabul edilmekle beraber bir rahatsızlık (eza) hali olarak kabul edilmiş, bu dönemlerinde kadınların fizyolojik ve

psikolojik yönden iyi olmayacaklarının altı çizilerek, erkeklere kadınlara daha anlayışlı ve narin olmaları hususunda emir verilmiştir.²²

4.1.9. Guy de Chauliac (ö. 769/1368?)

Fransız cerrahisinin önde gelen hekim-cerrahı Guy de Chauliac (Glick vd., 2005), cerrahinin özellikle Fransa ve İngiltere’de standartlaşmasında etkili olan isim olmuştur. Onun sayesinde Mondino’nun diseksiyon alanındaki geleneği Montpellier’e geçmiştir (Singer, 1957). Esasında cerrahinin bir uzmanlık alanı olarak gelişmesinde faydalı olmuştur. *Chirurgia Magna* (Büyük Cerrâhî) Guy de Chauliac’ın 1363’te yazdığı en ünlü eseridir. Ünlü hekimin kadın sağlığıyla ilgili olarak eserinde bazı enteresan açıklamalar mevcuttur. Guy de Chauliac’ın kadın hastalıklarına karşı bakışı ile alakalı fikir vermesi açısından bir örnek verilecek olursa, “Kadının karnında fazla sayıda bebek olabilmektedir ve bu doğumu zorlaştıran etmenlerdendir. Bazen iki, İbn Sinâ’ya göre beş veyahut daha fazla, Ebû Bekr er-Râzi’ye göre yediden fazla ve hatta on tane olabilir diyor. Fakat bu konu kadınların dikkat çekmeleri gereken bir husus olduğu için buna daha fazla kafa yormanın bir anlamı yoktur.” (Rowland, 1981). Bu örnekten Guy de Chauliac’ın, İslâm hekimlerinden çok daha sonra yaşamasına rağmen düşünce ve tıbbî bilgi anlamında ne kadar geride olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bununla birlikte çocuk hastalıklarıyla ilgili spesifik bir buluşu veya bu alana dair önemli bir katkısına rastlanılmamıştır.

Sonuç

İslâm’ın entelektüel anlamda altın çağını yaşadığı bir dönemde, Avrupa medeniyeti bu yönlerden oldukça karanlık denilebilecek bir dönem içerisinde bulunmaktadır. Bu iki medeniyet kıyas edildiğinde, bilim dallarından özellikle tababet alanında İslâm’ın ilk sırada geldiği rahatlıkla ifade edilebilmektedir. İslâm medeniyeti tam teşekküllü tıp eğitimi ve hizmeti sunmakta iken, aynı dönemin Avrupa medeniyeti incelendiğinde, İslâm medeniyetinin sahip olduğu enginlikte gelişmiş herhangi bir tıp eğitimine veyahut sağlık hizmetinin benzerine rastlanılmamaktadır. Batı tababeti İslâm tababetine kıyasla oldukça geri kalmış bulunmaktadır. Mamafih aynı yüzyıllarda, bahsedilen bu iki medeniyetin kadın ve çocuk sağlığına yönelik bilgi birikiminin ve ünlü tabiplerin tababet ilmine olan özgün katkılarının genel bir değerlendirmesinin yapılması, iki medeniyetin bulunduğu vaziyetin pek çok yönden benzer olmadığı konusunda yeterli olmuştur.

²² “Sana kadınların ay hâlini sorarlar. De ki: “O bir ezadır (rahatsızlıktır). Ay hâlinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah’ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever” (Bakara 2/222).

Avrupa’da yalnızca ruhani manada değil siyasi anlamda da üstünlük kurabilme gücüne sahip dini şahsiyetlerin, kültürel ve ilmî faaliyetlerin gelişimini baskılaması, ilimle uğraşmayı gereksiz ve hatta suç kabul etmesi, Batı zihniyetini şekillendirmiş olguların başında gelmektedir. Hastalığa bir tür ilahi cezalandırma gözüyle bakılmasının bir neticesi olarak kısıtlanan tıbbî faaliyetler, aynı zamanda bilimle uğraşanların çalışmalarını din ile uyumlu olma şartıyla yapabilmeleri, toplumsal sağlık hizmetlerinin gelişimini engellemiştir. Fakat İslâm dini bu zihniyetin tam zıttı olarak, insanın ruhen ve fiziken en sağlıklı halinde olmasını emretmiştir. Bu hususta iki medeniyetin zihniyet farkının anlaşılması, tababet alanındaki uçurumun varlığını da açıklamaktadır.

Avrupa’da tıp alanında çalışma yapmış çoğunluğu kilise temelli olan kişiler, genel tıpta veya kadın ve çocuk hastalıkları hususunda çığır açıcı nitelikte bir buluşa imza atmamışlardır. Buna karşılık, Grek ve İslâm tıbbını öğrenerek kendi kültürlerinde yaşatmaya gayret etmeleri ve Avrupa tababetinin bu kaynaklar aracılığıyla temelini oluşturmaları, Rönesans’a atılan adımları hızlandırmıştır yorumu rahatlıkla yapılabilir. Avrupalıların, tıp alanındaki geri kalmışlığın hakiki manada farkına vardıkları zaman itibarıyla -yaklaşık XVI. yüzyıl- tıbbî gelişmeleri yakından takip etmeye gayret ettikleri görülmektedir.

İslâm tababetinde pediatri alanına dair yapılan çalışmalar, yalnızca çocukların yakalandığı nadir hastalıkların nedenleri, semptomları ve tedavi yöntemleriyle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda çocukların huzursuzluklarına sebebiyet veren durumlar, bebeklikten gençliğe kadar geçen süreçte nasıl eğitilmeleri gerektiği, ruhsal sağlıklarının korunma yolları gibi pek çok husus detaylı biçimde ele alınmıştır. Bu bağlamda, çocuklara özgü tıbbî bilgi ve yaklaşımları içeren müstakil eserler kaleme alınarak, pediatri alanında sistematik ve kapsamlı bir literatür oluşturulmuştur. Pek çok İslâm tıp eserinde görüldüğü üzere, çocukların tedavisinde zorlama yerine sevdirmenin tercih edilmesi gerektiği vurgulanmış, bu bağlamda psikolojik hassasiyetin gözetilmesine özel önem atfedilmiştir. Bu anlayış, çocukların hem fiziksel hem de ruhsal yönleriyle birey olarak dikkate alındığını göstermektedir. Buna karşın, Ortaçağ Avrupa’sında çocuğun soylu bir aileden gelmemesi durumunda bakımına özel bir önem atfedilmediği, gerek günlük yaşamda gerekse tıbbî uygulamalarda yaşa bağlı fiziksel ve ruhsal farklılıkların yeterince dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Avrupa’da pediatri alanındaki tıbbî gelişmelerin yetersizliği, çocukların yetişkin bireylere kıyasla daha kırılgan ve hassas olmaları nedeniyle ölüm riskiyle daha sık karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Ortaçağ Avrupa’sında çocuk hastalıklarına özgü müstakil tıp eserlerinin yok denecek kadar az olduğu, mevcut birkaç örneğin ise temelde Antik Yunan ve İslâm tıbbına dayandığı görülmektedir. Pediatri alanındaki gelişmelerin,

Ortaçağ'ın geç denilebilecek döneminde ve hatta erken modern çağlarda ciddi bir ivme kazanmaya başladığı görülmektedir.

İslâm tababetinde özel muameleye ihtiyaç duydukları kabul edilen hanımlara yönelik olarak, bilginler ortaya koydukları eserlerde jinekolojik hususları ayrı başlıklar altında son derece titizlikle ele almış ve toplumsal tıp literatürüne kazandırmışlardır. Kadının anatomik yapısından gebe kalmasına, doğumun çeşitlerinden modern tıbbıya yakın düzeyde doğuma yardımcı araçların geliştirilmesine, rahim ve vajina ile alakalı anormal durumların tespit ve tedavilerinden ürolojik rahatsızlıklara, salgın hastalıklardan kadın cinselliği ve estetiğine kadar tıbbın her alanında fazlasıyla çalışma yaparak, özel ilgi ve alaka göstermişlerdir. Bu bağlamda, dönemin dini ve kültürel anlayışı değerlendirildiğinde kadınlar hakkında bu kadar açık çalışmanın yapılmış olması ve bu çalışmaların ekseriyetle erkekler tarafından icra edilmesi, İslâmiyet'in insan sağlığını ne denli öncelediğini kanıtlar niteliktedir.

İslâm toplumlarında kadınların tıbbî faaliyetlerde bulunmaları doğal ve gerekli bir durum olarak kabul edilmiş; bu doğrultuda kadınların sağlık alanında istihdam edilmeleri, Avrupa'ya kıyasla çok daha erken dönemlerde gerçekleşmiştir. Buna karşılık, Ortaçağ Avrupa'sında kadınların yalnızca doğum ve emzirme gibi belli başlı konularla sınırlı rahatsızlıkları yaşayabilecekleri, erkeklerin maruz kaldığı hastalıklara yakalanmayacakları gibi yanlış bir kanaat hâkim olmuştur. Bunun yanında erkeklerin kadınlara dokunması da yasaklanmıştır. Kadınların Avrupa'da cadılık gibi ithamlarla değersizleştirilmeleri, zaten o dönemler kadın bedeniyle alakalı hususların yaygın olarak mahrem görülmesinden dolayı kadınları tedavi edebilecek şifacıların çoğunlukla kadın olması gerektiği düşünüldüğünde, bu kısıtlamanın, kadın sağlıkçıların sayılarının artmasında engelleyici unsurlardan olmuş olabileceğini akla getirmektedir. Dolayısıyla kadın rahatsızlıkları kolaylıkla göz ardı edilmiş ve tedavileri hususunda çaba sarf edilmesine gerek duyulmamış olduğu anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla, jinekoloji alanının Avrupa'da gelişmesi epey zaman alacaktır. Burada iki medeniyet – esasında iki din- arasında büyük bir zihniyet farklılığı söz konusudur. Kadın sağlığıyla ilgili olarak Avrupa'da ortaya konulan; *Trotula*, *Physica* ve *Cause et Curae* isimli eserlerin varlığı, alışılmışın dışında olduklarından önem teşkil etmektedir. Rahibe Hildegard ilk kez kadın cinselliğinden bahsederken, ondan çok önce İslâm hekimleri bu hususu ayrıntılı ele almış, kadının cinsel zevklerinden ve ihtiyaçlarından bahsetmişlerdir. İslâm tıbbının pek çok alanda olduğu gibi farmakoloji bilgisinde ve bitkisel tedavi çeşitliliğinde de Avrupa tıbbından önde olduğu aşikardır. Bitkisel tedavi uygulamalarında İslâm tabipleri daha çok ot terkipli ilaçları kullanmayı tavsiye ederken, Batılı hekimler daha çok afyon temelli ilaçları kullanmayı önermişlerdir. Hijyen kavramının varlığı, bunu sağlamak adına geliştirilen

antiseptikler ve doğum ameliyatlarında hijyenin en üst düzeyde tutulma çabası, İslâm tıbbında yaygınken, Avrupa tıbbında hijyene verilen ehemmiyetin düşük olması sonucu doğum sırasında gelişen enfeksiyonlar annenin ve bebeğin ölümüne sebebiyet verebilmektedir. Bunun yanında cinsel hijyen konusu da İslâm hekimlerinin aksine Avrupalı hekimlerin ilgilendiği hususlardan olmamıştır. Günümüz modern tıbbi teknolojik avantajlarla günden güne gelişmekte olduğu halde, iyileşme sağlanırken pek çok yönden asırlar önceki uygulamaların hala geçerli olduğu tespit edilmiştir. İslâm bilginlerinin gerçekten de çağlarının çok ötesinde ve ufuk açıcı tıbbî gelişmelere imza attıkları aşîkardır. Bununla beraber alternatif tıp adı altında bugüne ışık tutan bu uygulamaların günden güne yaygınlaşmakta olduğu görülmektedir. Bu çalışma yapılırken, İslâm tababet tarihi alanında Batılı bilim tarihçileri tarafından incelenmiş, neşredilmiş ve tahkik edilmiş eserlerin sayısının, Müslüman camiasından daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Kültür mirası adına, bu önemi haiz alana dair gerekli çalışmaların yapılması hususunda teşviğin ve desteğin artırılması, dolayısıyla bu büyük açığın kapatılması gerekmektedir. Bu çalışmayı ortaya koyarken, İslam tıp tarihini jinekolojik, obstetrik ve pediatrik cihazlardan ele alarak, açığı kapatmaya yönelik bir nebze katkı sağlamak istenilmiştir.

Kaynaklar

Abū Bakr Muḥammad b. Zakarīyā Rāzī. (1848). *A treatise on the small-pox and measles*. Translated from the original Arabic by William Alexander Greenhill. Yale Medical Library, Sydenham Soc 84.

Acıduman, A. & Akşit, Ç. (2017). Ebū Bekr Muḥammed b. Zekerīyya er-Rāzī'nin Kitābu'l-manşūri adlı ünlü eserinde gebelerin ve çocukların tedbiri üzerine. *Lokman Hekim Dergisi*, 7/2, 110-136.

Acıduman, A. (2018). Sābit b. Qurra'nın Kitābu'z-Zahīre fī 'İlmi't-Tıbb adlı eserinde çocukların korunması üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*; (61), 86-91.

Acıduman, A. & Acıduman, G. (2021). 'Alī b. Rabben eṭ-Ṭaberī'nin Firdevsu'l-Hikme fī't-Tıbb adlı eserinde çocukların tedbiri ve sağlığın korunması üzerine. *Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 11/2, 269-283.

Acıduman, A. & Akşit, Ç. (2020). Ebū'l-Kāsım ez-Zehrāvī'nin et-Taşrīf eserinde çocukların tedbiri. *Dört Öge*, (18), 111-129.

Ağırakça, A. (2016). *İslam Tıp Tarihi*. Akdem Yayınları.

Ağırakça, A. (2015). İslam medeniyetinde ilimler tarihine genel bir bakış. *Artuklu Akademi Günleri: Bilim Tarihi ve Felsefesi Sempozyumu* (3-25). Mardin.

Aksan, Y. (2013). 1450-1750 yılları arasında Avrupa'da cadılık. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28/2, 355-368.

Akşit, Ç. (2019). Rāzī: Practica Puerorum. *Dört Öge*, 15, 47-74.

Avicenna, (1973). *The Canon of Medicine*. (Vol. 1). (Translated by O. C. Gruner). AMS Press.

Avicenna, (1973). *The Canon of Medicine*. (Vol 2). (Translated by O. C. Gruner). AMS Press.

Bakhtiar L. (1999). *The Canon of Medicine (al Qanunfi 'l-tıbb)*. In great books of the Islamic world. Inc; akt. Pedzisayi Mazenganya-Rashid Bhikha, (2020). The genitourinary and reproductive systems: Interpretation of Avicenna's (980-1037 AD) treatise in the Canon of Medicine. *Morphologie*, 104/346, 196-201.

Bakkal, A. (2006). *Harran Okulu*. Şanlıurfa İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi*. Zeytinburnu Belediyesi.

Benedek, T. G. (1977). The changing relationship between midwives and physicians during the Renaissance. *Bulletin of the History of Medicine*, 51/4, 550-564.

Blumenfeld-Kosinski, R. (1990). *Not of Woman Born: Representations of Caesarean Birth in Medieval and Renaissance Culture*. Cornell University Press.

Browne, E. G. (2012). *İslam Tıbbı* (Arabian Medicine). (Çev. E. Ataş). Altınoluk Basın ve Yayın.

Bullough, V. L. (1958). Medieval Bologna and the development of medical education. *Bulletin of the History of Medicine*; 32/3, 201-215.

Campbell, D. (1926). *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*. Kegan Paul, Trench Trubner & Co., Ltd. Broadway House: 68-74 Carter Lane, E.C.

Chitravadivu, C., Bhoopathi, M., Elavazhagan, T., Jayakumar S. & Balakrishnan V. (2009). Screening of antimicrobial activity of medicinal plant oils prepared by herbal venders, South India. *Middle East Journal of Scientific Research*, 4/2,115-117.

Corpus Medicorum Graecorum: Galeni de Semine (Galen: On Semen) (1992). Translated by Phillip de Lacy. Berlin, Akademie Verl.

Demaitre, L. E. (2013). *Medieval Medicine: The Art of Healing, From Head to Toe*. Praeger.

Doğruyol, H. (2000). İbnü'l-Cezzâr, Ebu Ca'fer. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 21, s. 1-3). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Durmaz, S. (2019). İslam tıbbını Avrupa'ya tanıtan mütercim: Constantinus Africanus (Afrikalı Constantin). *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, 9/özel sayı, 113-132.

Efe, Z. (2019). Hz. Peygamber döneminde hastabakıcı kadınlar: ilk müslüman hemşireler. *Health Academy Kastamonu*, 4/3, 243-256.

- Erdemir, A. D. (2018). Türk tıp tarihinde ünlü Türk hekimi İbn-i Sina'nın tıbbi tedaviler üzerinde yorumlamaları. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 118/232, 189-210.
- Erul, B. (2012). Vedâ Hutbesi. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 42, s. 591-593). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Fidan, M. K. (2022). Hristiyanlıkta Kadın İmgesi: Günahkar Havva ve Bakire Meryem Düalizmi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2, 239-252.
- Genç, Ö. (2021). Orta Çağ Avrupası'nda Jinekoloji. *Akademik Tarih*. Söyleşi.
- Getz, F. M. (1998). *Medicine in the English Middle Age*. Princeton University Press.
- Glick, T. F., Livesey, S. & Wallis, F. (2005). *Medieval Science, Technology, and Medicine: An Encyclopedia*. Routledge.
- Green, M. H. (1989). Women's medical practice and health care in medieval Europe. *Journal of Women in Culture and Society*, 14/2, 434-473.
- Green, M. H. (1992). Obstetrical and gynecological texts in Middle English. *Studies in the Age of Chaucer* 14.
- Green, M. H. (1999). In search of an «authentic» women's medicine: the strange fates of Trota of Salerno and Hildegard of Bingen. *Dynamis*, (19), 25-54.
- Green, M. H. (2000). *Medieval Gynecological Texts: A Handlist, in Women's Healthcare in the Medieval West: Texts and Contexts*. Appendix.
- Green, M. H. (2001). *The Trotula, A Medieval Compendium of Women's Medicine*. (edited and translated by M. H. Green). University of Pennsylvania Press.
- Green, M. (2023). “Who/What is “Trotula””? (<https://www.academia.edu/97430512/>).
- Gurunluoglu, R., Gurunluoglu A., Williams, S. A. & Cavdar, S. (2013). The history and illustration of anatomy in the Middle Ages. *Journal of Medical Biography*, 21/4, 219-229.
- Gül, Ö. (2024). Orta çağ sonunda anatominin yeniden keşfi: Mondino De Liuzzi'nin etkisi. *Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 14/1, 11-22.
- Hamarneh, S. K. (2008). Drawings and Pharmacy in Al-Zahrawi's 10th-Century Surgical Treatise. *The Project Gutenberg EBook*.
- Handerson, H. E. (1918). *Gilbertus Anglicus: Medicine of the Thirteenth Century*. The Cleveland Medical Library Association.
- Harper, J., Irvine, A. D., Yan, A. C. & Hoeger, P.H., (2011). Chapter I - *The History of Pediatric Dermatology, Harper's Textbook of Pediatric Dermatology the Development of Pediatric Dermatology*. Wiley Online Library.
- Kahya, E. (2013). Zehrâvî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 44, s. 189-191). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Karlığa, B. (2023). *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*. Mahya Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (2012). Ümmü Seleme. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 42, s. 328-330). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karakuş, N. (2022). Asr-ı Saadet'te ilk bîmâristan örnekleri ve hanım sağlıkçılar. *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2, 1-15.
- Karamanou, M., Tsoucalas, G., Creatsas, G. & Androutsos, G. (2013). The effect of Soranus of Ephesus (98–138) on the work of midwives. *Women and Birth*; 26/4, 98-138.
- Kaya, M. (2007). Râzî, Ebû Bekir. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 34, s. 479-485). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Keser, A. & Kurt, E. (2014). Efesli Soranus'tan Virginia Apgar'a: yenidoğanın doğumdaki özelliklerine politika transferi çerçevesinde bir bakış. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 22/3, 89-97.
- Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)* (C. II). (Çev. Ahmet Özel) Gerçek Hayat Yayınları.
- Kirsch, J. (2002). *The Woman Who Laughed at God*. London: Penguin Compass Publishing, akt. Çatalkaya, Ş.Ö. (2024). *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Kadın*. Kitap Dünyası Yayınları.
- Leclerc, L. (1861). *La Chirurgie D'abulcasis*. J.-B. Baillière.
- Maggioni, G. (2009). Paulus Bagellardus a Flumine and his book 'Libellus de aegritudinibus et remediis infantium', printed in Padua in 1472. *Med Secol*, 21/3, 1205-1224.
- Magner, L. N. (2005). *History of Medicine*. (2nd edition). Boca Raton; Taylor&Francis Group.
- Mantri, S. (2008). *Holistic Medicine and the Western Medical Tradition*. Virtual Mentor.
- McGrew, R. E. (1985). *Encyclopedia of Medical History*. London: Macmillan Press.
- Meyerhof, M. (1930). The book of treasure, an early Arabic treatise on medicine. *Isis*, 14/1, 55-76.
- Nasr, S. H. (1989). *İslâm ve İlim*. (Çev. İ. Kutluer). İnsan Yayınları.
- Newman, B. (1985). Hildegard of Bingen: visions and validation. *Church History*; 54/2, 163-175.
- Newman, B. (1998). *Sister of Wisdom*. University of California Press.
- Ostovar, M., Quintern, D., Heydari, M., Mosavat, S. H. & Starr, P. J. (2019). Female genital tract anomalies treatment through surgery in Avicenna's Canon of Medicine (980-1037 CE). *Journal of Research on History of Medicine*, 8/2, 115-122.

- Park, K. (2010). *Medicine in Society in Medieval Europe 500-1500*. Historical Essays: ed. by Andrew Wear, Cambridge University Press.
- Pormann, P. E. (2009). Female patients and practitioners in medieval Islam. *Lancet*, May 9; 373(9675):1598-9.
- Pormann, P. E. & E. Savage-Smith. (2007). *Medieval Islamic Medicine*. Georgetown University Press.
- Reiss, H. (2003). Abdominal delivery in the 16th century. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 96/7, 370.
- Rowland, B. (orijinal yazar ve tarih bilinmiyor). *Medieval Woman's Guide to Health: the First English Gynecological Handbook: Middle English Text*. The Kent State University Press.
- Saini, A. (2016). Physicians of ancient India. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 5/2, 254-258.
- Sarıçam, İ. & Erşahin, S. (2024). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarton, G. (1931). *Introduction to the History of Science*. (C. I). Carnegie Institution of Washington.
- Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik*. (C. IV). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.
- Shorter, E. (1982). *A History of Women's Bodies*. Basic Books Publishers.
- Singer, C. J. (1957). *A short history of anatomy from the Greeks to Harvey*. Dover Publications.
- Siraisi, N. G. (1990). *Medieval and Early Renaissance Medicine*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Soranus (1991). *Gynecology*. (Translated with an introduction by Temkin O with the assistance of Eastman NJ, Edelstein L, Guttmacher AF). Reprint Softshell Books Edition.
- Spink, M. S. & Lewis, G. L. (1973). *On Surgery and Instruments Albucasis a Definitive Edition of the Erabic Text, English Translation and Commentary*. The Wellcome Institute of the History of Medicine.
- Taton, R. (1963). *Ancient and Medieval Science from the Beginnings to 1450 (La Science antique et médiévale)*. (Translated by A.J. Pomerans). Thames & Hudson.
- Taylan, N. (1989). Ali B. Rabben Et-taberî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, s. 434-436). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tbakhi, A. & Amr, S.S. (2007). Arab Muslim physicians and scholars, Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariya Al Razi (Rhazes): philosopher, physician, and alchemist. *Annals of Saudi Medicine*; 27/4, 305- 307.

Temiztürk, H. (2019). *Bir Mistik Rahibe Bingenli Hildegard*. Eskiyei Yayınları.

Terzioğlu, A. (2014). İbn Sina ve Türk Çocuk Psikiyatrisi, İbn Sinâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı. (Der. A. Sayılı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

The Editors of Encyclopedia Britannica (3 Nisan 2024). *Al-Razi: Persian Physician*. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/biography/al-Razi>.

Topdemir, H. G. (2015). *İbn Sinâ ve Bilim*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ulmann M. (1970), *Die Medizin im Islam*. Brill.

Uraler, A. (2012). Şifâ bint Abdullah. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 39, s.138-139). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yıldız, H. D. (1988). Abbâsiler. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 1, s. 49-56). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

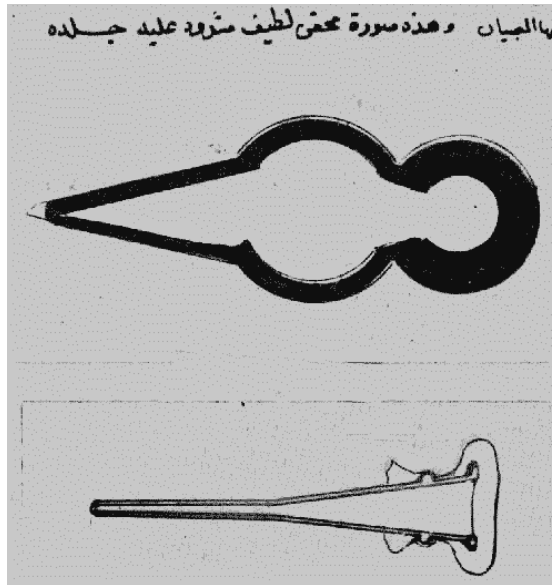
Zeydan, C. (2021) *İslam Uygarlıkları Tarihi*. (C.II). İletişim Yayınları.

Ekler

Görsel 1: Bîrûnî'nin *el-Âşârü'l-bâkıye* isimli eserinde yer alan, sezaryen işlemine ait bilinen ilk görsel. (<https://muslimheritage.com/caesarean-sec>).

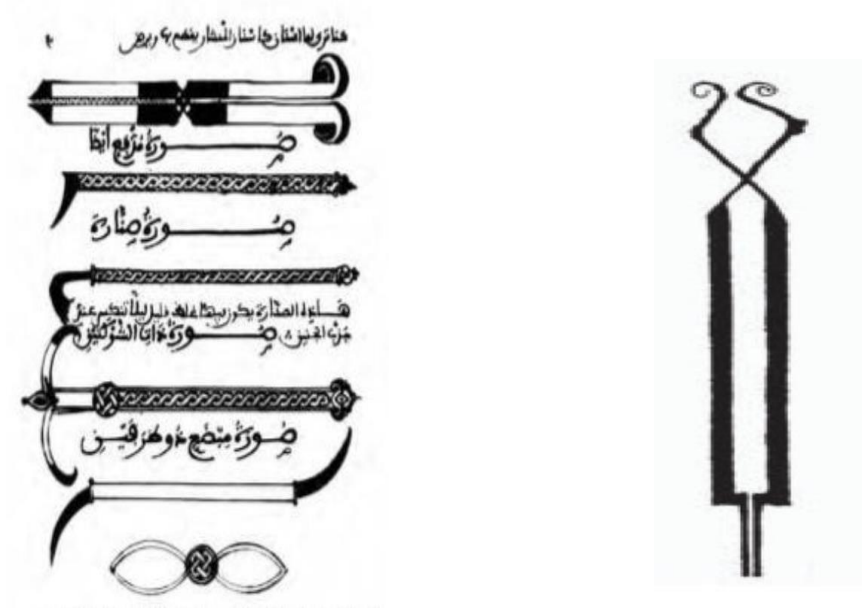

Görsel 2: Hamarneh, 2008, s. 92

Görsel 3: Muhtelif jinekolojik aletler

(ez-Zehravi'den, Kitab et-Tasrif Paris yazmasından, Bibi. nat. ar. 2953, fol. 68. akt. Sezgin, 2008).

Görsel 4: Modern tıpta Cephalotripter olarak adlandırılan ve ölü ceninin kafasını ezip çıkarmaya yarayan alet (Sezgin, 2008)

*Görsel 5: Monica H. Green, “Who/What is ‘Trotula’?”, 21 February 2023,
<https://doi.org/10.17613/y8n1-w358>*

